

Scoren met woorden

***Over politiek
als taalstrijd en framing als wapen***

Prof.dr. Arno F.A. Korsten

concept 21 maart 2013

Inhoudsopgave

1 Politiek is talig

2 Man, Mening en Microfoon is niet genoeg

3 Framing als communicatiestrategie

4 Framing is gunstig

5 Erkenning van het belang van framing

Enkele voorbeelden van framing

6 Framing in de bestuurskunde

7 Politiek als strijd tussen frames

8 Wat framing inhoudt

Framing van subsidie: een voorbeeld

Villasubsidie

9 Onderscheid

10 Belang van framing

Frames bevorderen inzicht

Frames bieden een handelingsperspectief

Framing heeft ook als doelstelling om steun of draagvlak te mobiliseren

Framing als verschilmakende visie

Framing geeft invulling aan leiderschap

Een frame drijft tegenstanders in een debat in het defensief

Laatste redmiddel in een toeschouwersdemocratie

11 Ingrediënten van framing

Denkraam plus

Emotie

Een sturend kader

Omvattendheid

Een frame bevat aansprekende kernwoorden

Een frame moet betekenis hebben

Een aansprekend frame kent volgers

Nesteling

Kanttekening: elk frame is partieel

12 Twee basisframes en het ontstekingsmechanisme

13 Conditie voor adequate framing

Aansluiten op onderstromen

Wees de eerste

Link het frame aan waarden en emoties

Kies woorden die werken

Zorg voor herhaling en inslijting

14 Objecten van framing

Typen problemen

Framing gebeurt niet alleen in de politieke arena's

15 Het terrein en het soort frame: over metaforische potentie

16 Wie aan framing doet en hoe en het framingstekort

Type Bolkestein

Type Fortuyn

Type Wilders

Silvio, de schelm

Is Donner een framer?

Tekort schietend vermogen tot framen

Andere waarschuwing aan politici

17 Ander discussiepunt: frames als werkelijkheidsinterpretaties

18 Bestaat succesvolle framing?

Waarom is een framingssucces dan niet zeker?

19 Kritiek op framing

Het verwijt van populisme

Het verwijt van vereenvoudiging

Het verwijt van inspelen op emoties in plaats van op de ratio

Het verwijt van eenzijdige herkomst

Het verwijt van karikaturisering

Het verwijt van onterechte aanscherping van tegenstellingen

Het verwijt dat interessante frames zonder gevolgen blijven

Het verwijt van politiek van het ongeduld

20 Samenvatting en perspectief

Woorden maken verschil

Kijk anders

Wat een goed frame is of lijkt

Inspanning

Eigenheid

Een frame moet scherp zijn, met kernwoorden

Emotioneer

Geen ontkenningen

Consistentie

Vast houden en herhalen

Ik en wij

1 Politiek is talig

'Kippen in legbatterijen, megastallen..... Dat gaat niet de goede kant op'. 'De bio-industrie is het Auschwitz der dieren', aldus iemand die wilde scoren met deze originele, controversiële en voor sommigen absurde en overtrokken metafoor. Wat deze uitspraak illustreert, is dat politiek talig is en dat politici proberen te kiezen voor 'woorden die werken'. Ander voorbeeld: CDA-lijsttrekker Jan Peter Balkenende zei in een radio-uitzending tegen PvdA-lijsttrekker Wouter Bos: 'U draait en u bent niet eerlijk'. Vanaf dat moment had Bos het in de campagne een stuk moeilijker. Zoveel is zeker: 'taal doet ertoe', aldus de bestuurskundige Hans de Bruijn (2011: 7). Niet zonder reden.

Bijna alles wat de politicus doet, komt tot ons door middel van het gesproken of geschreven woord: een schriftelijke inbreng in de vorm van een parlementaire vraag of opiniebijdrage in een krant, een mondeling betoog in het parlement, of het indienen van een motie of amendement. Ook bij een interview moet de politicus bijna een taalkunstenaar zijn. Hij moet zijn woorden immers zorgvuldig kiezen. Dat lukt niet altijd goed. Daarom lezen we soms dat een uitspraak ontkend wordt. *'Je kunt je laten interviewen maar beter is het om zelf op te schrijven wat je vindt',* zei politiek leider en erkend politiek redenaar Frits Bolkestein ooit *'want dan ben je tenminste zelf baas over je woorden'.*

De politicus die niet (goed) uit zijn woorden kan komen, heeft dus een probleem. Deze persoon heeft in de politiek eigenlijk weinig of niets te zoeken. Voor de gemiddelde politicus is echter taal geen aardigheid, laat staan 'een lolletje'. Zo valt te lezen in een recent nummer van het blad *Onze Taal* (2012, nr. 9). Wat dan te doen? Hoe kun je ministers, wethouders, volksvertegenwoordigers en spindoctors en anderen op het terrein van taal helpen? Daarover gaat deze beschouwing.

2 Man, Mening en Microfoon is niet genoeg

Een eerste manier om goede politici - met meer retorisch vermogen - te krijgen, is via selectie. Ook ondersteuning kan bevorderen dat een politicus een woordkunstenaar is en in staat is zich een mening ergens over te vormen. Wie geen mening kan ontwikkelen, moet buiten de politiek blijven. Een standpunt ontwikkelen, dat gedragen wordt door een fractie en achterban, is ook nog niet genoeg want daarmee bereiken politici de burgers en opiniemakers nog niet. Daar win je ook niet zonder meer verkiezingen mee. Er is meer nodig. Dat méér heet *'framing'*.

'Framing' impliceert een perspectiefkeuze, die uitmondt in een bondig geformuleerde, aansprekende kijk op de zaak ('een verhaal') die zo scherp en tegelijk zo warm is dat die bij een publiek blijft hangen. Framing is zo gezien minder dan een ideologie en meer dan een oneliner. Wie de vraag stelt 'Is de militaire missie een gevechtmissie of een opbouwmissie?' ziet de basis voor zich van twee verhalen, twee frames over de Uruzgan-missie, want tussen deze optieken zullen doelen en middelen verschillen. *'Framing is naming'* (De Bruijn, 2010: 10).

3 Framing als communicatiestrategie

Framing wordt wel een communicatiestrategie (en campagnestrategie) genoemd om een visie te laten landen en 'plakken' (De Bruijn, 2011: 20). Frames hebben een 'feel good'-gehalte. Door framing willen politici mensen blijkbaar verleiden om het met hen eens te zijn. Daarom, vermoedelijk, is de spoorlijn tussen Rotterdam en Zevenaar niet de A15-route genoemd maar de Betuweroute. 'Betuweroute', dat klinkt groen en fris. Bij Betuwe denken burgers aan boomgaarden, fruit, kersen, pruimen, appels en peren. De A15-route zegt niets. Dat lijkt een route waarvan we er al veel hebben, zoals de A10, de A11, de A12, de A13, enzovoorts. Meer dan een dozijn. Wie de spoorlijn wilde, activeerde dus een aantrekkelijk frame. Dan moet je natuurlijk voor lief nemen dat er ook mensen op staan die praten over bijna geluidloze treinen en geluidschermen.

Grote redenaars weten hoe het verleiden kan en moet. Dominee Martin Luther King wist hoe het moest. Hij kreeg met zijn wereldberoemd geworden rede, met de herhaalde toekomstgerichte quote *'I have a dream'*, de massa - in Washington D.C. aanwezige - hoofdzakelijk zwarte Amerikanen in 1963 volledig in zijn greep.

'Ik heb een droom dat op een dag dit land zal opstaan en de ware betekenis van haar credo zal naleven: "Wij vinden de volgende waarheden vanzelfsprekend: dat alle mensen gelijk geschapen zijn".

Ik heb een droom dat op een dag, op de rode heuvels van Georgia, de zonen van voormalige slaven en de zonen van voormalige slavenhouders in staat zullen zijn samen aan te schuiven aan een tafel van broederschap.

Ik heb een droom dat op een dag zelfs de staat Mississippi, een staat, die blakert in de hitte van onrecht en blakert in de hitte van onderdrukking, veranderd zal worden in een oase van vrijheid en gerechtigheid.

Ik heb een droom dat mijn vier kinderen op een dag zullen leven in een land waar zij niet beoordeeld zullen worden op hun huidskleur, maar naar de inhoud van hun karakter.

Ik heb een droom vandaag'.

Barack Obama kon er ook wat van, getuige zijn speech *'Change we can believe in'* uit 2008:

'America, this is our moment. This is our time, our time to turn the page on the policies of the past, our time to bring new energy and new ideas to the challenges we face, out time to offer a new direction for this country that we love'.

Beide redenaars gebruikten de anafoor, de herhaling van een woord of woordgroep aan het begin van opeenvolgende zinnen of alinea's. Ook de Nederlandse politici Geert Wilders, Femke Halsema en Alexander Pechthold gebruikten anaforen; Wilders en Pechthold overigens vaker dan Halsema (Janssen en Mulder, 2009: 345).

Een ander middel om luisteraars en kijkers te raken in hun gevoelsleven is het parallelisme. Dan zijn zinnen of zinsdelen grammaticaal op dezelfde wijze opgebouwd. Tony Blair (1994) biedt een illustratie:

'We cannot buy our way to a safe society. We must work for it together. We cannot purchase an option on whether we grow old. We must plan for it together'.

Wilders in een debat op 6 september 2007 ook in een betoog gericht op het kabinet:

'Doe waar veel Nederlanders om schreeuwen. Doe wat Nederland nodig heeft. Stop de immigratie uit moslimlanden. Sta geen enkele nieuwe moskee meer toe. Sluit de islamitische scholen. Verbied de boerka'.

Het gebruik van onder meer de anafoor, de metafoor, de herhaling, het parallelisme, de tegenstelling, het prijzen van iets of iemand, het zich laten identificeren met het land ('ons land'), het benadrukken van waarden en normen, het uiten van dreigende rampspoed kan het succesvol spreken van politici bevorderen (Janssen en Mulder, 2009; De Bruijn, 2010).

In Nederland was het Frits Bolkestein die met een speech, en de uitwerking daarvan in een opiniebijdrage in een krant, over integratie van allochtonen in Nederland in de jaren negentig stof deed opwaaien. Hij sloeg een nieuwe richting in in het integratiedebat, een pleidooi dat nog jaren nagalmde (zie Scheffer, 2007). Bolkestein deed als een van de eersten succesvol aan framing.

4 Framing is gunstig

Framing is retorisch gezien gunstig. Wie het framen beheerst, maakt van politiek weer iets dat dicht bij de mensen komt. Neem Bush jr. Het presidentschap in de V.S. verwierf de Republiek Bush jr ooit omdat hij het framen beheerste. Een politicus die aan framing doet, moet veel van 'de inhoud' weten, van het beleidsterrein waar de framing betrekking op heeft, maar ook benul hebben van de verpakking. Framing is in feite inhoud en verpakking ineen. *'Wie de vorm beheerst, is de inhoud meester'* schreef Bolkestein (1998) in *Onze Taal*.

Wie met een framing van een thema komt (zoals Wilders doet met een kijk op de persmedia: 'de persmedia zijn allemaal links'), moet mensen in hun hart raken. Zonder een mening geen framing, zonder emotie ook geen framing. Burgers zijn mensen van hoofd en hart en ze laten zich meer door emotie leiden dan vaak wordt gedacht. De 'framende' politieke redenaar houdt daar rekening mee.

Bij framing komen we diverse uitingsvormen tegen. Een uitgewerkt frame kan een min of meer samenhangend verhaal zijn met een kernboodschap die blijft 'hangen', een uitgewerkte metafoor (bij voorbeeld *'het schip van staat is lek'*) of een geheel van goed gekozen termen in een 'redenering'. Bedenk dus dat een mooie zin, een oneliner, op zich nog geen frame is. Een oneliner kan wel verpakt zijn in een frame, zoals Russische baboesjkapoppen in elkaar passen.

Deze beschouwing handelt verder over een aantal aspecten van framing.

5 Erkenning van het belang van framing

Wordt gezien dat framing relevant is? Ja. Een voorbeeld. De Tweede Kamerfractie van de PvdA kreeg cursussen in 'framen'. Maar, pas op, makkelijk is het niet om zich deze sterk retorische kunst eigen te maken, zo meldt PvdA-Kamerlid Mei Li Vos (2011) in het boek over haar periode in de Tweede Kamer. Zij kreeg de kunst van het framen in haar eerste periode

als lid van de Tweede Kamer – naar eigen zeggen - niet goed onder de knie. Schreef ze zelf. Maar iemand als Alexander Pechtold (D66) of Agnes Kant (SP) had er minder moeite mee. Kant sprak over *'de zorg is geen markt'*, een label waar een heel verhaal achter schuil ging. Later zou haar opvolger, Emile Roemer, dat statement ook brengen.

Enkele voorbeelden van framing

Is framing dichtbij? Hoe leg ik als lijsttrekker aan kiezers uit dat de bestelling van onbemande dure vliegtuigjes ('drones') of Joint Strike Fighters (JSF's) nodig is in tijden dat burgers financieel moeten inleveren? Dat kan door framing. Hoe vertel ik als partijleider de achterban dat de partij toch een draai moet gaan maken in het debat over hypotheekrente-aftrek? Hoe verdedig ik als kabinet de belastingnivellering als alternatief voor een gesneefd voorstel voor een inkomensafhankelijke zorgpremieheffing? Dan worden voor de rechtvaardiging van de aanschaf van drones of JSF'en wellicht woorden gebruikt als *'solidair zijn met de bondgenoten die ons in '40-'45 hebben bevrijd'*. De bedoeling hiervan is bij de kiezers te appelleren aan een 'goed gevoel'; drones en/of JSF'en zijn nuttig voor de verdediging.

Het is ook mogelijk dat in de politiek het woord *'ombuigen'* valt, waarmee in feite verwezen wordt naar een bezuiniging zonder veel ideologie. Dan wordt dus opnieuw een bepaalde framing gekozen. Of de politicus (Pechtold) grijpt naar de term *'hervormingen'*, waarmee misschien wel een verslechtering in de positie van bepaalde typen burgers bedoeld wordt zonder het zo te zeggen. De hervorming van de arbeidsmarkt kan voor werknemers immers een verslechtering in houden op het vlak van ontslagrechten. Hervorming hapt echter beter dan zeggen dat 'werknemers rechten moeten inleveren'. Taal doet er dus toe, stelt debatdeskundige Van der Geer (2001).

De discussie over de wenselijkheid en de kwaliteit van een beleidsvoorstel gaat in de Tweede Kamer op het eerste gezicht weliswaar over de inhoud, dus (veelal) over de vraag wat het probleem is en of en hoe het moet worden aangepakt, maar in de politieke arena's gaat het vaak ook om *strijd tussen krachtige beelden* om bestaand beleid te typeren en wenselijk beleid als noodzakelijk voor te stellen. Ook politiek die over inhoud gaat, is menigmaal een gevecht tussen 'frames'; anders gesteld tussen manieren van kijken en redeneren.

Een frame is een bril waarmee naar de werkelijkheid wordt gekeken ('een mindset') en waarover een verhaal ontstaat. Iedereen heeft frames of hij of zij zich ervan bewust is of niet. En iedereen kijkt door deze frames naar de werkelijkheid. 'Met informatie die past in een frame gaan we welwillend om' (De Bruijn, 2010: 9).

Nog een voorbeeld. Is het asielbeleid *warme verwelkomingspolitiek* of *kille uitzettingspolitiek*? Was het asielbeleid gericht op verwelcoming van slachtoffers van brute martelende regimes of was het uitzettingspolitiek gericht op terugzenden van gelukszoekers die in handen van buitenlandse, veel geld vragende mensensmokkelaars vielen? En: was het asielbeleid van CDA-minister Gerd Leers (kabinet-Rutte I) een gewone voortzetting en uitwerking van het vreemdelingenbeleid dat is ingezet door de PvdA-staatssecretarissen Cohen, Albayrak en anderen of was de organisatie achter het asielbeleid (de IND) een onrechtvaardige trage beslissingen producerende machinerie die tot gevolg heeft dat allochtone kinderen - als de aardige, goed Nederlands sprekende en geïntegreerde Mauro -

daarvan het slachtoffer worden? Leers werd sterk in de hoek gedreven door het PvdA-Kamerlid Spekman en anderen die het zielige verhaal over Mauro gestalte gaven. 'Framing' dus. Wel een selectief betoog omdat niet vermeld werd dat deze jongeman via Portugal Nederland bereikt had en dus eigenlijk terug moest naar dat Europees land. Deze kwestie diep ik niet uit. Het gaat om: wat is 'framing' eigenlijk? Daarover gaat deze tekst.

De Democraten (Kerry) streden met feiten en argumenten, de Republikeinen (Bush jr) met waarden en emoties. De Republikeinen wonnen *dankzij framing* van Kerry als draaier, leugenaar en opportunist. Bush jr werd in 2001 (-2009) president van de VS.

6 Framing in de bestuurskunde

Met framing hield ik me eerder al bezig. In 1988 schreef ik *'Bestuurskunde als avontuur'*, een beschouwing die handelde over 'framing'. De stelling die ik betrok, hield in dat in de praktijk van het openbaar bestuur werkzame bestuurskundigen niet alleen onderzoek moeten kunnen doen en aanbevelingen geven maar ook een bestuurlijk vraagstuk moeten kunnen vorm geven door de keuze en uitwerking van een *perspectief* op een vraagstuk te geven. Ze moeten een probleemverkenning en een daarbij passend handelingsperspectief kunnen formuleren. Ze moeten, met andere woorden, beleid kunnen ontwerpen door te 'framen'.

Vaak zal in de praktijk al een kijk op een zaak geformuleerd zijn, dus een koers zijn uitgezet. Er zal een 'frame' achter een beleid schuilgaan. Maar er zal na verloop van tijd ook de noodzaak of wenselijkheid bestaan 'om er nog eens goed naar te kijken', bij voorbeeld om het beleid te vernieuwen of aan te passen aan nieuwe omstandigheden. Dan is er behoefte aan nieuw beleid, dus aan *een nieuw verhaal*, dat het bestaande perspectief in de vorm van een eerdere bestuurlijke keuze, bij voorbeeld 'vernieuwt', 'herstructureert' of 'moderniseert'. Dan gaat het er om van het ene gestolde 'frame' naar het andere te gaan en dus te komen tot *'reframing'*.

Framing is niet alleen iets in debatten. Elk beleid impliceert een frame.

Ik heb destijds, in 1988, het voorbeeld van klantgerichtheid van gemeenten uitgewerkt en laten zien dat je daar op meerdere manieren naar kunt kijken, zoals vanuit een drempel- of contactperspectief, vanuit bedrijfsmatig perspectief, vanuit netwerkperspectief en/of ombudsperspectief. En zo meer. In de praktijk worden dit soort zienswijzen meestal in een beleidsvoorstel wel in enigerlei mate *op elkaar betrokken*. Dat betekent dat een gemeentebestuur een hoofdbeeld schetst over hoe ze bij voorbeeld op het vlak van 'burgerzaken' klantgericht wil werken. Het daaruit resulterend hoofdbeeld zal waarschijnlijk *een mix van perspectieven* in een nieuw coherent verhaal (nieuw 'frame') zijn. Na enige tijd is dit beeld, dit verhaal, echter ook weer verouderd en roept een bestuur, al of niet na een crisis, om kritische nieuwe doordenking. Men zegt: 'we moeten er nog eens naar kijken'. Reframing dient zich aan.

De competentie tot 'framing' en 'reframing' zag ik in 1988 als een belangrijke kern van de kwaliteiten van een bestuurskundige die in de praktijk werkzaam is en politici kan ondersteunen.

Dat bezinning op ‘framen’ in de bestuurskunde zin heeft, komt mede omdat goede politici zich van frames bedienen en bestuurskundigen gevoel voor politiek en politieke verhoudingen moeten hebben. Bestuurskundigen moeten politici begrijpen en ermee kunnen omgaan want politieke bestuurders en hun controleurs hebben het primaat op kiezen in een politieke democratie.

Met de beschouwing over framing in 1988 zou ik vooruit lopen op wat Don Schön & Martin Rein met hun boek *‘Frame Reflection’* uit 1994 uitwerkten. Hun stelling: *achter alle beleid gaat een bepaald ‘frame’ schuil*. Je zou bijna kunnen zeggen, aldus deze auteurs, dat het frame de *kern* is van elk beleid. Een frame is een probleemoplossingscomplex dat in heldere bewoordingen is verwoord en gevat. Een frame zegt dus iets over wat bestuurskundigen ook wel een beleidstheorie of doel-middelenschema noemen. Een frame is een antwoord op: dit is het probleem en dat moet er gebeuren om het probleem op te lossen of kleiner te maken of in te dammen.

In dit essay ga ik verder in op wat framing is. Wat laten sinds 1988, het jaar dat ik *‘Bestuurskunde als avontuur’* uitbracht, verrichte studies over framing zoal zien? Ik ga vooral in op de omgang van politici met framing en de betekenis die framing voor hen heeft, en niet zozeer op de taak van bestuurskundigen.

7 Politiek als strijd tussen frames

Wat is de relatie tussen politiek, politieke bestuurders en volksvertegenwoordigers met framing? Politiek kun je op allerlei manieren omschrijven, bijvoorbeeld als strijd om de politiek macht, als ideeëngeschiedenis of als verbale strijd in debatten (Deschouwer en Hooghe, 2005; Devos, 2011; Bolkestein, 2011). Politiek als woordenstrijd en verhalen vertellen, is *hier* aan de orde.

Politiek is in deze benadering in feite in belangrijke mate het voeren van een *overtuigend pleidooi* voor iets en van *strijd tussen concurrerende ‘frames’*, dus *beeldenstrijd* over hoe een maatschappelijke situatie is en wat wenselijk is. Verbaal capabele Kamerleden of subnationale volksvertegenwoordigers bestrijden elkaar door het gebruik van min of meer omvattende beeldende taal waarmee de boodschap concreet wordt gemaakt en als wenselijk wordt gezien of als onwenselijk. Politici houden van een perspectief op een kwestie, zo mogelijk in een metafoor gevangen. *‘Het schip van staat zwalk; alle hens aan dek’* is zo een metafoor. Die metafoor betekent dat er is iets ernstigs aan de hand is waar hoognodig wat aan gedaan worden.

Door middel van framing, die kan uitmonden in oneliners, zoeken politici blijkbaar naar krachtige kenschetsen.
--

8 Wat framing inhoudt

Hoe zouden we ‘framing’ omschrijven? Een misverstand moet direct verdwijnen. Hoewel het opereren in een Gemeenteraad, in Provinciale Staten of de Tweede of Eerste Kamer vraagt om het vermogen tot het innemen van een standpunt dat in korte tijd, in maximaal een paar minuten, verwoording moet vinden, is framing meer dan zo maar een mening geven ten

overstaan van enkele andere aanwezigen. Hoewel politici wel jaloers worden op collega's die een ferme oneliner de wereld in kunnen slingeren, staat framing niet gelijk daaraan. Framing is meer. Framing impliceert *een taalstrategie in de vorm van een bijzonder verhaal, een discours dat gecommuniceerd wordt naar een breed publiek en blijft plakken* (Korsten, 1988; Schön & Rein, 1994; Hajer, 2003; Tennekes, 2005; De Bruijn, 2011). Framing zie ik dus als *een perspectiefkeuze op de werkelijkheid* uitmondend in een origineel betoog met een duidelijke boodschap. Deze perspectiefkeuze schijnt *een bepaald licht* op de werkelijkheid, waardoor iets een vraagstuk wordt of juist niet (Korsten, 1988). Neem een crisis. Hoe duid je die?

Als een ramp of als een kans? Neem de voetbalfans die voorafgaand aan een voetbalwedstrijd vernielingen in een stadscentrum of elders aanrichten? Zijn dit overenthousiaste voetbalfans die geprovoceerd zijn, relzoekende hooligans, sensatiebeluste en vernielzuchtige raddraaiers of tuig? Politici willen door middel van framing burgers overtuigen, bijvoorbeeld om een situatie niet te aanvaarden. Abstracter geformuleerd:

Het gaat bij framing over het 'positioneren van "verhalen" over gebeurtenissen, feiten en organisaties in een specifieke context, waardoor sommige aspecten naar de voorgrond treden en andere naar de achtergrond verdwijnen' (De Bruijn, Schillemans en Van der Steen, 2012: 2).

Sarah Gagestein zegt:

'Frames zijn mentale pakketjes waar allerlei gevoelens, waarden, woorden en beelden en ervaringen aan gekoppeld zijn' (Gagestein, 2012: 15).

De kracht van een frame zit dus niet alleen of voornamelijk in de feiten over een probleem en de richting van de oplossing maar ook in het gevoel dat het beeld oproept.
--

Framing van subsidie: een voorbeeld

Neem als ander voorbeeld het fenomeen 'subsidie'. Ook hierover is (contrasterende) framing mogelijk. Een kabinet dat ontwikkelingen in het bedrijfsleven wil aanjagen, kan subsidie geven aan bedrijven die plannen hiervoor ontwikkelen. De Algemene Rekenkamer zal dan kijken of de subsidie op de goede plek terecht komt en ook wordt aangewend voor het doel waarvoor deze subsidie in het leven geroepen is. Een ministerie wordt geacht daar zelf op te letten en er evaluatieonderzoek naar te doen. Subsidies horen immers niet tot een cadeaustelsel; de noodzaak ervan wordt beargumenteerd in een stuk en die noodzaak impliceert zelden dat slechts een geschenk wordt verstrekt. Stel nu dat er een debat in de Tweede Kamer komt over subsidies.

Politici die *geen* subsidieverstrekking meer willen en constateren dat een deel van de subsidies niet voor het echte, gewenste doel wordt aangewend of de investering van bedrijven verdrijft, zullen wellicht spreken in termen van framing door middel van woorden als *'subsidieverslaving'*, *'subsidieslurpers'* en het *'subsidie-infuus'* (Kuitenbrouwer, 2010a). Wie daarentegen het nut van subsidie positief wil benadrukken, zal het woord subsidie vermijden en spreken over *'nuttige overheidsinvesteringen'*. Deze terminologie was dan ook te vinden in stukken van het ministerie van Economische Zaken, een ministerie dat subsidies verstrekke. Politici, waaronder we hier ministers rekenen, framen dus. Partijen kiezen niet

zelden metaforen of interpretatiekaders die passen bij de ideologie die ze aanhangen. Zo neigt de Socialistische Partij ertoe om in geval van subsidies aan bedrijven deze negatief te betitelen (Gagestein, 2012: 15).

Villasubsidie

De discussie over hypotheekrenteaftrek is ook in termen van 'frames' te zien. De VVD sprak ooit over renteaftrek als een maatregel om de bezitsvorming onder burgers te bevorderen. Ik hoor het Ed Nijpels nog zeggen. De SP sprak vanuit een negatieve framing echter van 'villasubsidie' omdat hogere inkomens grote woningen waarop een hoge hypotheek rust van de belasting kunnen aftrekken. De SP achtte dat ongewenst.

De PVV gebruikte over tal van andere onderwerpen ook een framing. Zo sprak Wilders over 'een tsunami van de islamisering' met verderfelijke effecten, over 'haathutten', over 'Rabat aan de Rijn', over 'Anatolisch korfballen', over 'het Kalifaat van de multicul'. Hij wenste de islamisering teruggedrongen te zien. Dat leidde tot woorden als 'kopvoddentax'. Hij betitelde de PvdA, die hij vriendelijk achtte voor allochtonen, als de 'Partij van de Arabieren' om duidelijk te maken hoe 'onnederlands' die partij werd.

Framing van een bezuiniging in het gevangeniswezen: deze voorstellen als een sober regiem. Wat is de verborgen verleider? Wie zich tegen een bezuiniging verzet, is tegen soberheid.
--

9 Onderscheid

Er bestaan verschillende soorten frames. Een onderscheid is dat in *vluchtige* en *meer bestendige frames*. Een vluchtig frame is het frame dat in een debat ingezet wordt maar geen lange(re) levenscyclus heeft. Het is een frame dat weinig doet. Daar tegenover staat een frame dat jarenlang mee kan en een garantie lijkt voor een goede aanpak. Zo is premier Kok wel geprezen voor het frame 'poldermodel' dat in Nederland jarenlang gezorgd zou hebben voor stabiliteit in de samenleving, en tussen werkgevers- en werknemersorganisaties en overheid.

Een ander onderscheid is dat in een *dominant frame* en een *onderliggend frame* dat de dominantie aanvecht. De landbouw is lang gedomineerd door een economisch frame, waarin geen ruimte was voor duurzaamheid en biologische landbouw. Eerst later is het dominante frame enigszins 'bijgetrokken' (Korsten en Leers, 2005).

Een volgend onderscheid is dat tussen *concurrerende frames*. Sommige politici spreken over de noodzakelijk bezuinigingen om onder de norm van 3 procent begrotingstekort te blijven. Anderen spreken echter van het land 'kapot bezuinigen'.

Oppositiepartijen in de Tweede Kamer proberen vaak negatief te framen. Ze willen bestand beleid op de hak nemen.

Je kunt ook kijken naar de soorten frames waar meesterframers zich van bedienen. Kijk naar de taal van Wilders. Die hanteert het type frame 'Kans op het grote ongeluk'. Als'Onze dochters en kleindochters dragen dan hoofddoekjes' (De Bruijn, 2010: 28-35). Hij gebruikt ook de figuur van 'Totum pro parte': het geheel wordt genoemd maar een deel wordt bedoeld. 'Marokkanen komen meer in onze politiestatistieken voor, daarmee suggererend dat alle

Marokkanen...'. Wie in dit frame stapt, kan het niet winnen omdat de statistieken niet zijn te ontkennen. En de emotie ontkennen, leidt tot het verwijt dat men de problematiek negeert. Een derde frame dat men bij Wilders tegenkomt, luidt: *'De onhaalbare oplossing'*. 'Marokkanen zijn weer betrokken bij'. Reactie: 'Oppakken, aanpakken en uitzetten'. Een volgend frame van Wilders is: *'De elite is de weg kwijt'*. Daarmee verwijzend naar 'de grachtengordel elite, de kunstbobo's'. De Bruijn maakt duidelijk dat hier moeilijk tegen te vechten is.

10 Belang van framing

Waarom zijn (goede) frames in de politiek belangrijk? Ik zie de volgende functies.

Frames bevorderen inzicht

Frames zijn ten eerste belangrijk omdat ze de basis of kern vormen van het begrip van mensen van de (politiek relevante) werkelijkheid. Een frame bevat immers ordenend vermogen (Witteveen, 1992: 37). Denk maar aan de uitspraak: de vredesmissie naar Uruzgan was een opbouwmissie, geen vechtmissie. Framing biedt een interpretatie van de werkelijkheid en kan helpen om de burgers te laten begrijpen hoe dingen in elkaar zitten. Wie zegt 'opbouwmissie' begrijpt dat scholen gebouwd zijn. Vanwege deze functie versimpelen frames meestal enigszins (De Bruijn, Schillemans en Van der Steen, 2012: 9).

Frames bieden een handelingsperspectief

Frames bieden ten tweede een richtsnoer voor interventie (De Bruijn c.s., 2012: 8). Frames geven richting aan beleidsactie, of men nu de framing van armoede neemt of van duurzaamheid of ontwikkelingsbeleid (Tennekes, 2005).

Framing heeft ook als doelstelling om steun of draagvlak te mobiliseren

Een politicus die goed kan framen geeft burgers perspectief (De Bruijn c.s., 2012: 8). De bedoeling van de framing van een overheidssubsidie, dus van deze terminologie is om burgers te verleiden, om burgers te bewegen om het eens te zijn met de bestrijders van de subsidie of juist met de verdedigers ervan.

Framing als verschilmakende visie

Politici willen door middel van framing burgers of medepolitici overtuigen om achter hen te gaan staan en zelfs voor hen partij te kiezen. Denk maar aan speeches van Martin Luther King, Tony Blair of Barack Obama.

Een politicus als Bolkestein gebruikte zorgvuldig en intensief voorbereide framing van een thema als middel om zich en zijn partij te onderscheiden van andere politieke partijen. Hij hield bij voorbeeld op 6 september 1991 in het Zwitserse Luzern een geruchtmakende rede, die enkele dagen daarna in De Volkskrant werd afgedrukt. Daarna barstte een stevige discussie los. De stelling in de rede hield in dat de komst van vreemdelingen naar Nederland niet mocht leiden tot compromissen op fundamentele politieke beginselen van het liberalisme, zoals de scheiding van kerk en staat, de vrijheid van meningsuiting, tolerantie en non-discriminatie. Hij toonde zich toen en later niet ontvankelijk voor cultuurrelativisme ('alles moet kunnen') en een zieligheidscultuur.

Framing geeft invulling aan leiderschap

De Bruijn c.s. (2012: 9) melden ook het omgekeerde: 'krachtige frames maken leiderschap mogelijk'. Grote leiders zijn vaak geassocieerd met een verhaal, met een omvattend frame. Zo was de Amerikaanse president Roosevelt de man van de 'New Deal' en Obama van 'Change'. Balkenende streefde met zijn vierde kabinet naar: '*Samen werken, samen leven*'.

Een frame drijft tegenstanders in een debat in het defensief

Een frame dat inslijt, dat zich zet, is verleidend en kan daarmee de steun voor een beleid bevorderen (De Bruijn, 2010: 11). Stel dat een kabinet maatregelen voorstelt die de persoonlijke levenssfeer raken, zoals een verbod op jointgebruik door agenten in hun vrije tijd, of een paddoverbod, of bevordering van veilig vrijen. Wat dan te doen? Dan ga je als vanzelf bekijken of er niet meer zaken zijn in de persoonlijke levenssfeer die niet door de beugel kunnen, zoals roken in café's of pornoposters in kazernes. Het gevolg daarvan is dat de juistheid van het frame wordt bevestigd. Het frame versterkt als het ware zichzelf.

Wie tegenstander is van ingrepen in de persoonlijke levenssfeer, kan een ander beeld oproepen, namelijk dat van 'de betuttelende overheid'. Pechthold (D66) deed dat. Hij stelde dat de overheid niet alleen in de spreekkamer komt maar nu ook in de televisiekamer, de kinderkamer, de slaapkamer en 'het liefst ook in uw bovenkamer'. Wie zich verzet, ziet ook een zelfbevestiging: overal het betuttelen.

Laatste redmiddel in een toeschouwersdemocratie

Je kunt framing door politici van hun betogen ook zien als een redmiddel in de toeschouwersdemocratie. De redenering luidt kortweg als volgt.

Nederland kende een politieke democratie waarin politieke partijen van elkaar verschilden op inhoud. Hoewel er overeenkomsten bestonden en bestaan tussen verkiezingsprogramma's van verschillende politieke partijen, is ook sprake van verschil. Als er inhoudelijk verschil bestaat, is dat in principe positief omdat kiezers dan wat te kiezen hebben, aannemend dat ze het verschil ook waarnemen. Maar deze situatie is veranderd. Tal van politiek relevante vraagstukken komen in verkiezingsprogramma's niet aan de orde omdat crises (Q-koorts, de EHEC-bacterie, bankencrisis, Griekse staatsschuld, etc.) niet (steeds) voorspelbaar zijn en een ideologisch gekleurde blik soms geen oplossing nabij brengt, of een vraagstuk zich zelfs onttrekt aan een ideologische bepaalde invalshoek en keuze. De partijdemocratie erodeerde door een toename aan onvermogen om politiek verschil tussen politieke partijen te accentueren en door de opmars van tal van crises. Hoe hierop te reageren? Een mogelijkheid is dat politieke partijen 'idee- en debatpartij' worden en trachten door meer en slimmer opgezette discussie tot onderscheiden ideevorming te komen. Een andere mogelijkheid is dat die ambitie wordt opgegeven omdat er een *toeschouwersdemocratie* (term van de politicoloog Jos de Beus) ontstaan is. Overvraagde burgers willen in een toeschouwersdemocratie niet steeds lastig gevallen worden en politici vinden dit comfortabel. Ze gaan eerst drie weken voor de verkiezingen op campagne en de aantrekkelijke kanten van de persoon van de politicus wordt naar voren geschoven. Dan is persoongericht campagne voeren het antwoord op erosie van partijpolitieke verschillen. Hierbij past dan framing, het houden van aantrekkelijke betogen met een kern die blijft plakken en kiezers raakt. Partijleiders gaan zich in debat en in publicaties roeren door middel van framing, dus van 'woorden die werken'. De visagiste moet ervoor zorgen dat de politicus niet bleek oogt (Nixon verloor er in strijd met Kennedy een verkiezing door) en de

speechschrijver moet de politicus voorzien van speeches met aantrekkelijke framing en timing om kiezers op aansprekende wijze in het hart te raken. De veronderstelling is dan dat de persoon die het beste tijdens campagnes aan 'kwaliteitsrijke' framing veel kiezers aan zich zal weten te binden.

Samenvattend, framing is nuttig. Wie de functie van framing ontkent, ontkent ook de waarde van 'sturing' en het nut van het gesproken woord, aldus De Bruijn c.s. (2011: 9). Framing is 'onmisbaar' voor politici, beleidsmakers en communicatieprofessionals. Wie in de V.S. president wil worden, zal met de beste framing voor de dag moeten komen anders verlies je (Kuitenbrouwer, 2010a,b; De Bruijn, 2011; Gagestein, 2012: 11). De betekenis van framing valt dus zeker niet te negeren.

11 Ingrediënten van framing

Wat zijn de ingrediënten of bestanddelen van een frame? Een frame is een samenhangend, gestructureerd en kernachtig betoog met betekenis en daarmee de kracht van 'blijven plakken' (Korsten, 1988; De Bruijn, 2010: 9; 2011). Een frame is dus *niet* onsamenhangend en lang. Een frame structureert informatie zo dat het verhaal in essentie zichtbaar is en blijft hangen. Dat sluit aan op wat Plato ooit schreef: '*Retoriek is de kunst om de geest te regeren*' (Kuitenbrouwer, 2010: 37).

Er bestaan expliciete en impliciete frames. Hier hebben we het over de expliciete framing. Een frame kan expliciet zijn, in de vorm van een *schriftelijk betoog* op een opiniepagina van een krant over bij voorbeeld de boodschap 'de zorg is (g)een markt', of expliciet worden in een *mondelijke bijdrage* tijdens een parlementair debat. Maar een frame kan ook iets zijn dat impliciet is, dat tussen de regels door te lezen is of blijkt uit hoe iemand gefilmd is of zich heeft laten filmen en op televisie overkomt.

Bolkestein staat model voor schriftelijke framing en Wilders voor '*framing in debate*'.

Ik licht de kenmerken van framing toe door te kijken naar wat ik noem 'de ingrediënten' van framing: een denkraam plus; de poging emotie op te wekken; een sturend kader; omvattendheid; aansprekende woorden; de volgers; nesteling.

Denkraam plus

Een eerste basaal bestanddeel van framing: frames bieden een kijk op de zaak die zich manifesteert in beeld en taal (Korsten, 1988; De Bruijn, 2010: 9; Gagestein, 2012: 16). Bij een bepaald frame horen bepaalde woorden die mensen raken, zoals 'de militaire missie naar Uruzgan is een vredesmissie, en dan met name een opbouwmissie; geen vechtmissie'.

Contraframing van kilometerheffing? De SP stelde: de kilometerheffing is een filebelasting, een belasting op stilstaan.

De Vlaming Baldwin van Gorp (2006) spreekt in dit verband van hulpstukken, van '*reasoning devices*'. Wat bedoelt hij? Een frame bevat woorden die *vertelkracht* bezitten, zoals '*de zorg is geen markt*' of '*de hypotheekrente-aftrek is een villasubsidie*'. Door deze zinsneden kun je bij een beknopte frame-aanduiding een heel verhaal bedenken. *Kernwoorden* of *zinsneden met vertelkracht* zijn te zien als '*reasoning device*'.

Volgens Van Gorp geeft een verhaal van een frame antwoord op de volgende vragen:

1. wat is er aan de hand? (wat is het probleem?);
2. wie of wat heeft het probleem veroorzaakt?;
3. welk moreel oordeel valt daarover te geven?;
4. hoe kan de situatie worden verholpen? (welke sturing is nodig of welk handelingsperspectief is nodig?) (Van Gorp, 2006: 53).

Zo maar een oneliner formuleren is dus niet genoeg om te spreken van framing maar framing kan daar wel op uitlopen. PvdA-voorzitter Hans Spekman heeft nog geen frame te pakken als hij zegt: *'nivelleren is een feest'*. Frames kennen namelijk een zekere omvattendheid, bevatten een analyse- en probleemoplossingskader, alsmede aansprekende kernwoorden. Maar wat Spekman wel in de gaten had, is dat kiezers emotioneel geraakt moeten worden.

Emotie

Emoties zijn van belang. Aristoteles zei al: *'Emoties hebben het vermogen onze oordelen te bepalen'* (Kuitenbrouwer, 2010: 60). Daar zitten gevaarlijke kanten aan. Maar hier gaat het erom dat een frame op zijn minst luisteraars, lezers of kijkers in hun hart treft. Een tweede bestanddeel van een frame is daarom dat een frame bij voorkeur burgers emotioneel moet raken (De Bruijn, 2011). Oud-president Ronald Reagan was goed als spreker omdat hij eeuwig optimisme uitstraalde en zo de snaar bij luisteraars raakte (De Bruijn, 2011: 84).

Een succesvolle nieuwe framing is een aanpak die emotie oproept (De Bruijn, 2011). Toen Marokkaanse jongeren met stenen naar de politie gooiden, stelden Wilders: *'oppakken, aanpakken en uitzetten'*. Daarmee liet Wilders zien dat hij boos was over iets waarover velen boos waren. Hij vertolkte het gevoel in grote delen van de samenleving. Het helpt dan niet echt om hier tegenin te brengen dat dit uitzetten helemaal niet kan volgens een internationaal verdrag. Die reactie maakt geen indruk maar wekt eerder de indruk van naïviteit en 'wegkijken'. Wilders lachte in zijn vuistje met de reactie over internationale verdragen. Framers kunnen met andere woorden denken: als u kritiek hebt op mijn framing wat is dan uw framing?

Is emotie dan belangrijk bij de receptie van boodschappen en bij beoordeling van retoriek? Het electoraat beslist bij het uiten van een partijvoorkeur of voorkeur voor een politiek persoon niet op basis van ratio maar meer nog op gevoel, op emotie (De goede spreker of meesterframer) speelt daarop in. Dat is een nagenoeg onomstreden vaststelling in de retorica (Lakoff, 2004; Wetten, 2007; Docters van Leeuwen, 2008; Janssen en Mulder, 2009; Kuitenbrouwer, 2010a, b; De Bruijn, 2010, 2011).

De Bruijn (2011) is van mening dat er naast het probleem-oplossingsframe (ook wel: projectframe) dat Van Gorp herkent een ander frame bestaat, dat veel in de politieke arena's voorkomt en dat meer nog dan het projectframe te maken heeft met emotie: het *dramaframe*. Een dergelijk frame kent namelijk slachtoffers, schurken en helden. Dat frame is een minstens zo menselijk frame als het projectframe. Daardoor kan een framer meer doen met emoties als hoop, optimisme, vreugde, verwachting ('change', Obama), ongenoegen, woede, verontwaardiging. Maar de snaar bij mensen willen raken, levert ook

het verwijft op in te spelen op onderbuikgevoelens in de laagste sociale klassen in de samenleving (Janssen en Mulder, 2009). In de literatuur over retoriek en framing in het bijzonder wordt dit argument van geen betekenis geacht want het gaat om ‘woorden die werken’, ‘words that work’ (Luntz, 2007).

Arthur Docters van Leeuwen (2008): ‘Het volk is alleen door de Poort van het Gevoel te bereiken’.

Een sturend kader

Ik kom bij een derde bestanddeel van framing. Politici proberen met een perspectiefkeuze in de vorm van *herkenbaar interpretatiekader*, dat taalkundige spitsvondigheden impliceert, luisteraars, kijkers en lezers rond een bepaald onderwerp in een bepaalde richting te dwingen; in een richting die leidt tot aanvaarding van hun standpunt. Een frame moet verleiden. Wil een frame aanvaard worden, dan zal het niet alleen moeten ‘aanspreken’ maar ook overtuigend en *herhaalbaar* moeten zijn. Bij Wilders, die handig met framing omgaat volgens Kuitenbrouwer en De Bruijn die zijn taal analyseerden, moet je direct denken: ‘is iets goed voor Henk en Ingrid of voor Mohammed en Fatima?’. En aan ‘linkse hobby’s’. Wilders verwijft als hij de rol van cultuursubsidies of media op de korrel neemt, immers vaak naar ‘linkse hobby’s’. Het positieve van de associatieve betekenis van frames is, is dat ze in het geheugen van mensen blijven hangen (‘ze blijven plakken’; De Bruijn, 2011). De plakfactor komt verderop nog aan bod.

Voorbeeld. Premier Jan Peter Balkenende zei: ‘*Je moet het dak repareren als de zon schijnt*’. Met dat reparatieframe bedoelde hij dat hij in verband met de naderende vergrijzing van delen van de bevolking de ouderen de toekomst wilde ontzien. De metafoor hielp hem dus om de feiten naar zijn hand te zetten, om maatregelen in een perspectief te plaatsen. Hij had in zijn achterhoofd dat hen sparen wat moeilijker wordt ‘als het regent en het dak lekt’ en ze dus al getroffen worden, bij voorbeeld door krimp van pensioenen of hogere eigen risico’s in de zorg.

Kuitenbrouwer (2010a: 46): De metafoor die je kiest bepaalt het standpunt dat je inneemt, het standpunt dat je inneemt bepaalt de metafoor die je kiest’.

Ook het volgende voorbeeld laat zien dat sprake is van een herkenbaar interpretatiekader. Wie zegt dat een militaire missie naar Uruzgan (Afghanistan) een *vechtmissie* is, denkt aan heel andere dingen dan als een missie wordt gezien als een *opbouwmissie*. Er ontstaat een andere beleving en het gevoel om iets te verwerpen of te steunen wordt anders. Omdat in het land onvoldoende steun bestond voor een vechtmissie ging het kabinet- Balkenende in 2006 pleiten voor een opbouwmissie. Daardoor werd ‘ontwikkelingsbeleid’ betrokken bij ‘defensiebeleid’.

Omvattendheid

Het vierde bestanddeel van framing verwijft naar een zekere omvattendheid: een frame is *minder dan een ideologie en meer dan een oneliner* (Korsten, 1988). Dat een interpretatiekader meer is dan een gevatte oneliner is logisch want een frame is een kijk op een zaak en die zaak laat zich niet herleiden tot slechts een zin. Een frame of interpretatiekader, zoals ‘de zorg is geen markt’, heeft dus een *zekere omvattendheid* omdat het kader een analyse-probleemrichting impliceert die uit te werken valt. Dit verhaal

impliceert bijvoorbeeld dat concurrentie tussen ziekenhuizen verwerpelijk is. Ook al is een frame meer dan een oneliner, retorisch handige politici die goed kunnen framen, zorgen er wel voor dat het interpretatiekader *culmineert* in enkele kernwoorden, zodat *een pars pro toto-effect* ontstaat. Dat effect houdt in dat als je de delen van het frame kent, je als het ware het hele verhaal kent.

Een frame bevat aansprekende kernwoorden

Politici die goed kunnen framen, proberen met aandachttrekkende *kernwoorden* (Wilders: 'kopvoddentax') te bereiken dat een frame blijft 'hangen', waardoor ze een discussie een tijd lang naar hun hand kunnen zetten (De Bruijn, 2011). Een (succesvol) frame heeft een zekere reikwijdte in de tijd en agenderende kracht. Met het frame proberen ze dus een beeld op de bestuurlijke agenda te krijgen en te houden. Wie goed met framing uit de voeten kan, agendeert dus. Gevolg: een interpretatiekader wordt met je geassocieerd en zo word je als politicus min of meer eigenaar van een frame, van een betooglijn.

Een frame moet betekenis hebben

Ik kom bij een volgend bestanddeel. De daadkrachtige Amsterdamse politicus Jan Schaeffer, ooit bakker en later staatssecretaris en wethouder, was geen groot verhalenverteller, maar hij wilde geassocieerd worden met woningbouw, met 'doen'. Hij zei: *'in geouwehoer kun je niet wonen'*. Die woorden kleefden positief aan hem maar daarmee was het nog geen frame. Een betekenisvol frame is een frame dat niet alleen blijft hangen en volgers kent maar op het juiste moment een kern van de zaak raakt die velen aanspreekt. De framer kan dat grotere verhaal ook vertellen. Zo wist Frits Bolkestein op een bepaald moment in de jaren negentig van de vorige eeuw de multiculturele samenleving en de integratie van allochtonen in een verhaal neer te zetten en te kritiseren. Hij zette daarmee voor enkele jaren de toon in het debat.

Een frame krijgt natuurlijk vooral overtuigingskracht door *contrast*, door het ene frame tegenover het andere te zetten. Dit noemen we het vraagstuk van de *concurrerende frames*. Framing maakt keuzevrijheid mogelijk.

Een aansprekend frame kent volgers

Het beste is als tegenstanders in jouw frame stappen, erin meegaan. De echte framers onder de politici hebben het liefst dat andere politici na hen achter hun frame aan gaan jagen door het te bevestigen, uit te breiden of te nuanceren (De Bruijn, 2011). Daarmee worden de framers zelf voortdurend genoemd en wordt het frame, het interpretatiekader, bevestigd als 'bestaand'. Het is dus geenszins teveel gezegd om te stellen dat goed framende politici het denken over een vraagstuk in een discussie of debat naar hun hand proberen te zetten. De kracht van een frame is dat het interpretatiekader in het geheugen van mensen blijft hangen. Het interpretatiekader snoert als het ware de discussie in en dwingt anderen in het defensief, waardoor *een tegenframe* weinig of geen kans maakt op hegemonie.

Nesteling

Frames zijn genesteld in andere frames. Dat betekent dat aan elkaar verwante frames onderdeel zijn van een groter frame. De politicus begint met een woord of statement en eindigt met een wereldbeeld, zegt Kuitenbrouwer (2010: 80).

Is in speeches van parlementariërs iets van een ontwikkeling naar een breder frame, naar een wereldbeeld, te onderkennen? Bij Geert Wilders is dat grotere beeld het verhaal van 'Het Complot' of 'De coalitie van het kwaad'. De missie van de coalitieleden luidt: uitverkoop van Nederland (Kuitenbrouwer, 2010: 80). Voor veel narigheid is volgens Wilders wel een dader aan te wijzen. En achter die narigheid bevinden zich de falende linkse elite en de 'linkse media' die de narigheid ontkennen en/of de slachtoffers laten zitten en wegstijven bij het zoeken en vinden van daders. Aldus Wilders die vaak spreekt in termen van slachtoffers – schuldigen/ daders- helden. En daarmee kiest voor dramaframing in plaats van projectframing (probleem-analyse-oplossing). Wie is dan de held? Geert Wilders zelf.

Kanttekening: elk frame is partieel

Nog een aspect moet genoemd worden dat slaat op de begrenzing van framing. Omvat een frame altijd alles van een kwestie? Nee, het is één interpretatiekader maar niet uitgesloten is dat er andere bestaan. De meeste politici weten dat ook. De deelnemers aan een discussie over subsidie weten dat een negatieve framing mogelijk is in termen van 'subsidieverslaving' of 'cadeau-effecten' maar ook een positieve framing, een verhaal als 'subsidie jaagt vernieuwingen aan'. Dat betekent dat een frame, elk frame, uiteindelijk partieel is (Korsten, 1988). Het frame is omvattend maar *niet allesomvattend*. Het is zelden mogelijk alle aspecten rond een kwestie terug te brengen tot één kijk, tot één verhaal.

Eén misverstand moet uit de wereld. Is framing een debattechniek, een trucje? Nee, het is meer dan dat. VVD-fractie leider Bolkestein gebruikte het parlement ook niet om een onderwerp met een nieuwe framing te agenderen maar gebruikte daarvoor een uitgebreide speech of essay als voertuig. Dat essay verscheen dan op een opiniepagina van een dagblad. Framing is weliswaar een middel om om te gaan met controverses maar het is in mijn ogen geen debattechniek. Wie framing gebruikt als debattechniek, als trucje, komt niet ver.

Emancipatie versus Dagindeling

Je constateert dat vrouwen te weinig op de arbeidsmarkt verschijnen maar dat dit wel meer kan als mannen meer zorgtaken op zich nemen. Als de emancipatie voortschrijdt, is meer vrouwenparticipatie mogelijk. Wat doe je als emancipatie echter een beladen en uitgewerkt frame lijkt te worden? Een nieuw frame kiezen: het frame van dagindeling. Met een bepaalde dagindeling van mannen en vrouwen kunnen vrouwen betaald werk verrichten en (meer) mannen ook (meer) zorgtaken op zich nemen. Emancipatie wordt gereframed als 'logistiek', als dagindeling. Dus verschijnt er een 'Regeringsstandpunt Dagindeling', een Commissie Dagindeling, een Stimuleringsmaatregel Dagindeling, etc. (Kuitenbrouwer, 2010 (b); De Bruijn, 2011)

12 Twee basisframes en het ontstekingsmechanisme

Er zijn twee bouwstenen voor een betoog mogelijk, aldus De Bruijn (2010, 2011). Het betreft grondpatronen voor framing waarin je een betoog kunt gieten. De patronen die we in de politiek aantreffen, zijn: het projectframe en het dramaframe.

- Het projectframe impliceert denken in termen van probleem – oorzaak/oorzaken – oplossing (al door Van Gorp genoemd).
- Het dramaframe houdt denken in, in termen van slachtoffers – schurken – helden.

Beide frames zijn te beschouwen als hardware. Er is ook als het ware software nodig om de hardware actief te maken. Dan gaat het om wat De Bruijn (2011: 83) het

ontstekingsmechanisme noemt. Wat zet een betoog als het ware in vuur en vlam. Dat is emotie (De Bruijn, 2011: 84). De ware framer als Martin Luther King of Bill Clinton weet zijn gehoor of lezers niet alleen te boeien maar zelfs te betoveren, weet te bereiken dat ze kippenvel krijgen van een betoog. Het lukte ooit Tony Blair, die bekend stond als een kritisch premier ten aanzien van de Europese Unie, om een magistrale rede te houden in het Europees Parlement waarvoor hij een staande ovatie kreeg van de leden.

Geert Wilders is omstreden geraakt. Hij heeft echter een grote kwaliteit (De Bruijn, 2010, 2011). Hij gebruikt graag het dramaframe en weet dat het ontstekingsmechanisme van belang is. Emotie laat vuur in de pan slaan. Emotie, negatieve of positieve emotie, is het primaire ontstekingsmechanisme dat toegevoegd wordt. Emotie in de vorm van hoop of boosheid maakt mensen namelijk meer ontvankelijk voor een eenvoudig redeneerpatroon en stoot complexe betogen of oplossingen af (De Bruijn, 2011: 83). Bij emotie kan het ook gaan om vreugde, morele verontwaardiging, cynisme.

Bij Wilders vind je vaak dramaframing met een ontstekingsmechanisme ('Het tuig in plaats X moetGekker moet het niet worden'). Emoties hebben te maken met het morele oordeel dat in een drama opgesloten zit. De woede roept als het ware om kordaat optreden. Bij een probleem hoort een slachtoffer en als luisteraars en kijkers partij kiezen voor het slachtoffer dan doen ze het ook voor het straffen van de schurk. En de held moet de schurk grijpen.

13 Conditie voor adequate framing

Een frame moet aan de man gebracht worden en het duurt even voor de frameontwerper het geestelijke eigendom van het frame, althans in de ogen van anderen, bezit. We moeten daarom eens kijken naar de voorwaarden voor succesvolle framing. Ik noem een aantal voorwaarden:

- a. sluit aan op wat al borrelt, op de maatschappelijke onderstroom;
- b. wees de eerste: wie het eerst komt, het eerst maalt;
- c. koppel het frame aan waarden, overtuigingen en emoties ('raak de harten');
- d. kies de goede woorden en setting waarin ze uitgesproken worden;
- e. zorg dat het frame herhaald wordt (de inslijtingsnoodzaak).

Deze voorwaarden worden hier toegelicht.

Aansluiten op onderstromen

Een aansprekend frame is gekoppeld aan een maatschappelijke onderstroom, de borrelende vulkaan die nog niet is uitgebarsten. De framer toont zicht op de voortekenen van wat relevant wordt, op het latente dat nog niet manifest is maar door de framer wel manifest gemaakt wordt (Korsten en Leers, 2005; De Bruijn, 2011: 24, 27). Een frame over op bonussen jagende graaiers in de bankwereld was in 2007/2008 geschikt omdat de bankencrisis toen aan het daglicht kwam en 'rotte producten' op de markt bleken gebracht te zijn.

De kracht van Fortuyn in de nadagen van Paars II, rond 2001/2002 was dat hij niet de kracht van de economie miskende of het welvarende van Nederland, maar tevens in de gaten had dat de groeiende wachtlijsten in ziekenhuizen bij bezoekers voor irritatie zorgden en dat onderwijzers en docenten urenlang werden van onderwijsveranderingen. De Bruijn (2011:

27) zegt terecht: *'Fortuyn appelleerde aan een kolkende onderstroom'*. Dat maakte de framing in termen van 'de puinhopen van paars', een term gemunt door Fortuyn, aantrekkelijk; iets waarvan diverse kabinetsleden overigens niets begrepen. Omdat Fortuyn iets te pakken had, bleef zijn framing plakken.

Conclusie: een frame kan dus 'een uitweg bieden' als er sprake is van een borrelende of kolkende onderstroom (De Bruijn, 2011: 27).

Wees de eerste

Ik kom bij een tweede voorwaarde voor framing. Framen op een manier dat het verhaal zo maar overgenomen wordt, is niet eenvoudig. Want frames zijn eenzijdig; ze geven nooit het hele verhaal. Zou een framebouwer dat hele verhaal wel proberen te geven dan gaat hij aan volledigheidstreven en nuanceringsdrift ten onder. Daarom worden frames wel eens als 'stug' beschouwd (Gagestein, 2012: 16). Maar er is ook optimisme mogelijk. De meeste succesvolle politicus is immers degene die aanvoelt wat in de samenleving leeft, en die het vaakst en het luidst zegt wat iedereen denkt, aldus de Amerikaanse president Theodore Roosevelt. Voor een framende politicus is voordelig als men de eerste is die het redelijk lukt om de kern te vatten, zoals bij *'de zorg is geen markt'*. Wie later komt met een dergelijk frame, moet al een ander verhaal bieden en daarmee 'reframen'. Een succesvoorwaarde voor framing luidt dan ook: *zorg dat je de eerste bent*.

Link het frame aan waarden en emoties

De derde conditie verwijst naar waarden. Niet elk frame slaat aan, niet elk frame maakt dus een zachte landing. Een volgende voorwaarde voor succesvolle framing houdt in dat een nieuw frame moet aansluiten op de *belevingswereld van burgers*. Een krachtig frame appelleert daarom aan 'waarden, overtuigingen en emoties', aldus Gagestein (2012: 17). Degenen die pleiten voor ontwikkelingshulp spreken dan ook vaak over solidariteit met de armen en degenen die een pleidooi houden voor duurzaamheid spreken over bescherming van de aarde en de wenselijkheid om toekomstige generaties ook te bieden 'wat wij hadden'. Waarden zijn daarom wat Pokon is voor een plant. De waarden moeten uiteraard wel passen op of bij het frame en in de tijdgeest betekenis hebben. De theorie van Namenwirth leert ons dat waarden in een cyclus belanden. Bepaalde waarden zakken na verloop van tijd wat weg en andere krijgen meer betekenis en zo verder (Hoogerwerf, 1995).

Kies woorden die werken

Een volgende voorwaarde slaat op de *zorgvuldige keuze van woorden en beelden*. Eerst de woorden. Een frame kent kernachtigheid door eenvoud, zonder saai of eentonig te zijn. Dat heeft een reden. De capaciteit tot informatieopname door mensen is namelijk beperkt (Kahneman, 2011). Daarom moet er ook aan teksten geschaafd worden. Contrast werkt bevorderend voor begrip. Stel bij voorbeeld een opbouwmissie naar Uruzgan tegenover een vechtmissie.

Na de woorden zijn de beelden te noemen. De setting voor het brengen van een framing is eveneens belangrijk, zeker in een tijd met media-aandacht en nieuwe media. Fractie leider Frits Bolkestein spitte met medewerkers een thema grondig uit, organiseerde debatten met tegenstanders of andersdenkenden bij hem thuis of elders en zocht zo naar een origineel verhaal dat gedeeltelijk of geheel contrasteerde met een ander frame, bijvoorbeeld dat welk schuil ging achter het bestaand beleid. Dat nieuwe frame bracht hij in een speech voor een

eerbiedwaardig genootschap en hij publiceert de tekst vervolgens op de opiniepagina's en/of een pamflet en/of boek. Daarbij straalde de eerbiedwaardigheid van het genootschap op de speech af.

In de Amerikaanse politiek is de aandacht voor beelden heel groot. Men kent daar de grote betekenis van televisie voor de statuus van de politicus. Toen ooit een Amerikaanse president in Frankrijk aanwezig zou zijn om de invasie van militairen op de Franse kust, in het kader van zoveel jaar herdenking van de tweede wereldoorlog, te gedenken was een team van tientallen medewerkers dagen in de weer om te zoeken naar gunstige plaatsen waar de president gefilmd zou kunnen worden. De plaatskeuze was zeker niet willekeurig. Het belang ervan ligt in de betekenis voor binnenlands politiek gebruik. De president moest niet alleen door de opname voordelig in beeld gebracht worden maar ook met staatsmanachtige allure over komen.

Zorg voor herhaling en inslijting

Een andere voorwaarde is ook van betekenis. Een frame kan dan misschien wel goed landen omdat de frameontwerper wist wat in de hoofden en harten van burgers omging maar een frame beklijft niet als het niet herhaald wordt. Herhaling is dus ook een voorwaarde voor succes. Een gouden regel luidt: een frame moet inslijten (Gagestein, 2012: 17).

De framer moet zich overigens ook bewust zijn dat elke aanval op een dominant frame impliceert dat hij aan macht raakt. Een bestaand frame is namelijk een reflectie van bestaande machtsverhoudingen. Bestaande krachten zullen zich mogelijk verzetten tegen 'een tegengeluid'. Dat zagen we bij pogingen om vanuit een ander frame (veel hulp is niet effectief) de omvang van ontwikkelingshulp te beperken (Boekstijn, 2009).

14 Objecten van framing

Waarbij framing? Kun je in een politiek debat alles framen of het nu gaat om vredesmissies, de toekomst van de melkveehouderij, de bestrijding van Q-koorts of de buitenlandse politiek gericht op het Midden-Oosten? Als we eens kijken naar maatschappelijke vraagstukken, lenen die zich allemaal in even sterke mate voor framing of toch niet?

Typen problemen

Framing blijkt bij bepaalde zaken in het openbaar bestuur nauwelijks aan de orde en bij andere juist meer; vooral méér bij weerbarstige problemen die 'ill-structured' zijn. We noemen ze wel 'wicked problems', om in termen van Rob Hoppe (1989) te spreken. Dat licht ik toe.

De werkelijkheid is te onderscheiden in problematische maatschappelijke vraagstukken waarvoor veel of weinig kennis nodig is om ze op te lossen of om het probleem te beperken of kanaliseren. Als er niet veel kennis over een probleem bestaat, is de onzekerheid over het vinden van een probleemaanpak groot. Verkeersveiligheid beperken? Dat is geen zaak waar momenteel heel veel kennis voor nodig is. Er is veel over bekend. Een straatnamenplan maken is ook een eenvoudige zaak.

Een tweede onderscheid in typen maatschappelijke problemen slaat op problemen waarover mensen in de samenleving en in de politiek het betrekkelijk snel eens kunnen worden versus vraagstukken waarover de meningen zeer verdeeld zijn. De kans op het makkelijk bereiken van consensus is dan dus niet groot. Het onderwerp is controversieel.

Combinatie van deze twee dimensies, mate van onzekerheid en kans op eenvoudig overeenstemming bereiken (of controversialiteit), levert vier typen vraagstukken op. Ik loop ze langs.

De eenvoudigste zaken zijn die waarover voldoende kennis bestaat en consensus makkelijk is te bereiken. Dat worden routinevraagstukken genoemd. Van controverses zal zelden sprake zijn. Framing is hier nauwelijks aan de orde maar niet uitgesloten want de ware politieke retoricus kan een klein iets in een groot verhaal brengen. Het zijn de ambtenaren die veelal een straatnamenplan bedenken.

Daar tegenover staat een ander uiterste, de *'intractable problems'*, dus de weerbarstige zware vraagstukken - die ook wel *'wicked problems'* genoemd worden - , waarover veel onzekerheid bestaat en overeenstemming over een succesvolle probleemaanpak niet eenvoudig is. We rekenen daartoe bij voorbeeld het maken van een strijdplan om voetbalvandalisme terug te dringen of het zoeken naar een aanpak voor het klimaatprobleem ('opwarming van de aarde') of de rol van concurrentie in de zorg. Dat soort problemen leent zich nadrukkelijk wel voor framing. Schön en Rein (1994) maken het ons in het boek *'Frame Reflection'* duidelijk. En Agnes Kant reikte ons het statement aan: 'geen markt voor de zorg'. Maar je moet het kunnen. Een verdeelde fractie geeft een redenaar weinig speelruimte.

Dan is er nog een derde categorie vraagstukken waarover weliswaar veel kennis bestaat (en de onzekerheid dus gering is) maar we het toch moeilijk eens worden. Vaak gaat het dan om zaken met een morele kant, zoals het eventueel toestaan of omgrenzen van euthanasie of abortus. De aanpak luidt hier: overleg tussen patiënt en arts en eventueel de familie. Veelal zal het gaan om processturing. Dit gebied leent zich ook voor framing maar bepaalde frames kunnen kwetsen. Oppassen geblazen. De streng-christelijke SGP zal hierbij mogelijk gaan framen.

Tenslotte zijn er de vraagstukken in het openbaar bestuur waarover we weinig weten maar waarover burgers en politici het toch wel in meerderheid eens worden dat er wat moet gebeuren. Zo slaan we radioactief afval van kernenergie op, diep onder de grond. Ook hier bestaat ruimte voor het gebruik van frames. Meestal treffen we geen framing op dit vlak aan omdat we ons niet goed raad weten met dergelijke kwesties.

Conclusie: Framing zien we het meest voorkomen bij het doordenken en bespreken van *'wicked problems'*.

De inhoud van framing kan in de tijd verschuiven. In 1960 of 1970 hoorde je niemand in de politiek over 'geen markt voor de zorg' maar in 2010 was dat anders. Denk ook maar eens aan prostitutie. Prostitué kon in Nederland een legaal beroep worden maar tegelijk kan er een moment komen dat de onderdrukkende aspecten naar voren gehaald worden, zoals na

2000 (meer) het geval was. Een voorbeeld van dynamiek in framing van ontwikkelingsbeleid vinden we in de dissertatie van Tennekes (2005).

Framing gebeurt niet alleen in de politieke arena's

Framing speelt niet alleen voor politici. Bij het ontwerpen van nieuw beleid of een nieuwe wet wordt nagedacht over hoe deze 'te brengen'. De komst van een beleidsvoorstel moet bij voorkeur zo gebracht worden dat niemand tegen is. Het frame moet zo zijn dat je niet in een contra-beeld terecht kunt komen.

Framing is zeker ook aan de orde als een omslag wordt gemaakt, als beleid bijgebogen moet worden of een organisatie te maken krijgt met bijstelling van de taken of herziening daarvan. Een bekend voorbeeld is de nieuwe taak van het UWV. Die taak werd in 2000 geformuleerd maar ook in 2002 en jaren daarna (Bekke en Van Gestel, 2004).

Eigenlijk geeft een organisatie in haar strategisch beleid en in een jaarverslag steeds weer aan wat de missie is, 'waartoe ze op aarde is en wat ze wil bereiken'. Volgens sommigen was de kerntaak van het UWV aanvankelijk het verstrekken van uitkeringen maar op een bepaald moment was die taak in de stukken niet meer terug te vinden. De kerntaak werd in 2003 in het jaarverslag over 2002 omschreven als het stimuleren van mensen om aan het werk te gaan. En 'als werken onmogelijk is, zorgen we snel voor inkomen'. De omslag is er een van uitkering naar re-integratie in het arbeidsleven.

Deze casus illustreert een meer algemene stelling dat als een organisatie onder invloed van politieke keuzen en maatschappelijke invloed van de ene missie naar de andere gaat, in feite sprake is van het 'reframen' van de koers. Dat maakt het denken in termen van framing en reframing actueel. Denk ook maar eens aan de Open Universiteit (OU) die na 2000 'leven lang leren' als adagium in de strategische koers opnam, toen de Sociaal-Economische Raad (SER) en kabinetten het belang van permanent leren in de vorm van her-, bij- en omscholing samengevat onder 'een leven lang leren' benadrukten. Als gevolg van snelle ontwikkelingen in de globalisering en op de arbeidsmarkt hebben en houden mensen niet meer een leven lang dezelfde baan als die welke ze als starter aanvaardden. De OU die was opgericht om kansarme burgers een tweede kans op academisch onderwijs te bieden maar ook mogelijkheden bood voor kansrijken om korte onderwijsprogramma's te volgen, kon deze impuls voor haar voortbestaan niet negeren. Het gevolg was wel dat de strategische koers er niet duidelijker op werd, zoals de commissie-Veerman later zou vaststellen. Reframen is niet zonder risico.

Denken in termen van framing is ook van belang omdat organisaties legitimiteit moeten hebben en houden. De UWV trachtte onder invloed van discussies over sociale zekerheid de koers aan te passen. De nieuwe sociale media kunnen hier ook een rol spelen. Nieuwe media kunnen snel foute handelingen naar buiten brengen of bijdragen aan geruchtvorming. Hervormingen, vertrouwensverlies en mediakritiek maken samen dat een organisatie bij de les moet blijven om een actuele boodschap te brengen omtrent haar bestaan en haar missie.

15 Het terrein en het soort frame: over metaforische potentie

Het terrein determineert het framingskader? Staan bepaalde vraagstukken open voor 'vergelijkbare framing'? We onderzoeken dat punt.

Over het bestel van het binnenlands bestuur wordt vaak gedacht in termen van een huis met drie lagen: rijk, provincies, gemeenten. Recent is het dak van het huis 'opgetild'. Het huis telt nu vier lagen want de Europese Unie is erbij gekomen, zo staat al vanaf begin jaren negentig van de vorige eeuw in nota's van het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties. De rode draad die loopt door decennia van immigratiepolitiek is ook de metafoor dat Nederland een huis of gebouw is, maar dan een plek om open te stellen voor gasten en te beschermen tegen indringers (Schoors, 2011). Indicaties? Voor politici als Willem Drees jr en Geert Wilders was en is het huis vol (Fennema, 2010: 20).

Voor Pim Fortuyn was Nederland in 2002 te zien als een boerenbedrijf dat uitwassen moest bestrijden, ook in het asielbeleid. De PvdA'er Wouter Bos sprak later over de wenselijkheid om overheid en samenleving 'aan elkaar te metselen'. Paul Scheffer sprak in 'het multiculturele drama' erover dat deze samenleving een 'dak' mist en daarom als 'een kaartenhuis' op instorten staat.

Niet alle huismetaforen blijken geschikt. Bos zag in 2005 Nederland als een team dat een tekort aan teamgeest kende. 'Hij: 'dat gaat ons punten kosten'. Bolkestein deed het ook niet altijd goed. Hij stelde in 1992 dat Nederland is als salade 'met stukjes tomaat, komkommer en kropsla'. Hij wilde weten of er een bak was die de salade bijeenhoudt. Nee, metaforisch opereren is niet altijd succesvol. 'Het huis' blijkt echter een rijke metaforische potentie te hebben, zeker ook om het immigratiebeleid mee te typeren, meent Carola Schoors (2011) dan ook.

In de politiek wordt meer gedacht in termen van strijd dan van huizen. Het idioom van politiek debat is in de hele wereld vaak een kwestie van metaforisch gebruik van woorden als 'oorlog' en 'strijd'. Neem Wilders. In zijn speeches wemelt het van de kriegsbeelden. Zoals: *'De Antillen zijn een boevenbende'* (Kuitenbrouwer, 2010: 49).

In de politieke arena's bestaat volop debat en politiek bedrijven is er veelal dan ook woordenstrijd met krachtige beelden als wapen. Politici willen een debat winnen, ze willen scoren en niet verliezen. Bij in Nederland gehouden verkiezingsdebatten bij verkiezingen voor de Tweede Kamer wordt zelfs direct na afloop bekend gemaakt wie de 'winnaar' en 'verliezer' was.

16 Wie aan framing doet en hoe en het framingstekort

Na het voorgaande weten we wat framing is en dat politici framen en waarbij zoal. Kunnen we ook capabele framers aanwijzen? Wie waren of zijn goede framers? Er bestaan grofweg drie typen 'goede' framers: het Bolkestein-type, het Fortuyn- en het Wilders-type.

Type Bolkestein

Het Bolkestein- type ziet framing echt als een *overdacht nieuw verhaal* met een duidelijke boodschap die overkomt, een verhaal dat ook *gepubliceerd* wordt op de opiniepagina van een krant. Het verhaal komt er niet zomaar. Van kortebaantwerk is *geen* sprake. Eerst

worden potentiële thema's geselecteerd. Daar volgen, na spitwerk, enkele thema's die zich mogelijk lenen voor nieuwe framing. Er is vooraf dus zwaar op beleidsgebieden gestudeerd, tal van personen zijn - in de jaren negentig - onder leiding van Frits Bolkestein gaan discussiëren over thema's en dat leidde tot een visie op een thema waaraan vervolgens geschaafd werd. Soms gingen meerdere versies de prullenmand in (Van Weezel en Ornstein, 1999). Daarop volgt meestal eerst een speech en daarna het artikel in een krant, dat vervolgens inslaat als een bom. De nagalm van deze framing is groot. Een tot tien jaar na publicatie wordt er nog over gesproken. Bolkestein kreeg er grote faam door. Het Bolkesteintype is dus een fundamenteel type. Voor deze partijleider was niet echt van belang of er ook over het frame gesproken werd in het parlement. Hij richtte zich tot de samenleving en vele betrokkenen op een domein. Wat Bolkestein in het parlement zei over zijn fundamentele doordinking van een beleid was maar heel beperkt.

Frits Bolkestein (1998): 'Wie de vorm beheerst, is de inhoud meester'.

Type Fortuyn

Pim Fortuyn beheerste het framen ook (Chorus en De Galan, 2002; Kuitenbrouwer, 2010b). Hij schreef tal van boeken. Een boek ging over *'de puinhopen van Paars'*, een destijds verrassend frame voor premier Kok en andere kabinetsleden. Het boek leverde het materiaal voor de framing contra het paarse kabinet; het gaf een poging te zien tot onderbouwing van zijn stellingnamen.

Framing is bij Fortuyn lang niet altijd zo onderbouwd als bij Bolkestein. Er is nog een ander verschil. Soms uitte framing zich bij Fortuyn (die in 2002 werd vermoord) in de hele manier van spreken. Fortuyn begon zijn betogen vaak met een concreet voorbeeld van een onderwijzer of iemand anders, die in nood was of iets ooit nog heel goed kon doen. Fortuyn was dus concreet maar abstraheerde ook. Fortuyn introduceerde ook het woord 'demoniseren' als manier van monddood maken van een politicus door een krant. Fortuyn kon electoraal gedijen bij het oproepen van vijandbeelden en drama.

Framing is een kwestie van weten hoe je burgers (zoals kiezers) weet te raken. Fortuyn lukte dat, tijdgenoot Ad Melkert, de toenmalige PvdA-leider, nauwelijks. Fortuyn maakte er zelfs furore hiermee. Hij had zich getraind op basis van tientallen lezingen in den lande, studie van overheidsdocumenten, columns in Elsevier Magazine. Melkert daarentegen illustreerde hoe een politicus afstand kan krijgen tot het eigen metier. Fortuyn sprak in 2002 in een debat met PvdA-lijsttrekker Ad Melkert over de zorg over 'verpleegsters' waar de capabele technocraat Melkert het had over 'werkenden in de zorgsector' (zie ook Van Westerloo, 2002).

Fortuyn gold rond 2002 als een succesvolle framer omdat hij met zijn *persoonlijk getinte verhalen* die hij koppelde aan *krachtige duiding* van beleid de kijkers en luisteraars wist te boeien en in korte tijd een behoorlijk groot electoraat aan zich wist te binden. Fortuyn sprak bij voorbeeld over het grote gedogen op Schiphol (van de bolletjesslikkers) en het onderwijs terug geven aan de onderwijzers, daarmee suggererend dat het onderwijs hen door de vernieuwers was afgenomen. Framing dus.

Type Wilders

Daar staat Geert Wilders tegenover. Wilders werd in 2005 leider van de toen opgerichte Partij voor de Vrijheid (PVV), een man die daarvoor veel parlementaire ervaring opgedaan had in het parlement, namelijk als lid van de VVD-fractie (Fennema, 2010). Hij doordacht in zijn framingaanpak zaken wel maar schreef er niet veel artikelen over. Hij debiteerde zijn frames, in tegenstelling tot Bolkestein, juist in het parlement en in interviews: *'framing in debate'*. Geert Wilders trad als framer wel in de voetsporen van Bolkestein en ook van Fortuyn maar met een geheel andere stijl van framing die meer gericht was op de televisie.

Een indicatie van de stijl is het volgende. Wilders in 2008 bij de Algemene Politieke Beschouwingen:

'Mevrouw de Voorzitter, we raken ons land kwijt. We raken Nederland kwijt. Kwijt aan de massa-immigratie. Kwijt aan de instroom die niet meer te controleren valt. Kwijt aan een cultuur van achterlijkheid en geweld. Kwijt aan het Marokkaanse tuig dat scheldend, spugend en onschuldige mensen in elkaar rammend door het leven gaat. Dat de schoolpleinen en straten onveilig maakt. Dat de middelvinger opsteekt naar rouwstoeten, ambulancepersoneel bedreigt en mishandelt, homo's in elkaar ramt, vrouwen voor 'hoer' uitscheldt. Ze accepteren maar al te graag onze uitkeringen, onze huizen, onze dokters. Maar niet onze normen en waarden.'

Enkele kenmerken van de stijl van Wilders zijn de volgende.

1 Wilders presenteert zich als buitenstaander van het politieke establishment (Kuitenbrouwer, 2010a: 25). Wilders spreekt herhaaldelijk over 'de Haagse politiek'.

2 Wilders gebruikt veel herhalende constructies, superlatieven, bijvoeglijke naamwoorden, concrete voorbeelden, lidwoorden, ('de Nederlander', 'de islam'), metaforen, hoofdzinnen (bijzinnen komen weinig voor). Deze elementen dragen ertoe bij dat Wilders duidelijk en stellig overkomt. Wilders: '...de burgers hunkeren naar actie'. Nooit 'ze hebben behoefte aan iets', nee ze hunkeren. Wilders gaat er ook van uit dat zijn publiek duidelijk leiderschap verwacht (Van Leeuwen, 2009).

Wilders in een debat over het beleidsprogramma 2007-2011:

'Het beleidsprogramma van dit kabinet is ronduit bagger. Het negeert de grote problemen waar Nederland voor staat. En dat is onverantwoord. Ons land schreeuwt om lagere belastingen, een keiharde aanpak van de criminaliteit en de het terugdringen van de islam. Maar het land krijgt een showkabinet met maatregelen uit de jaren zestig. Dit kabinet-Balkenende is een ramp voor Nederland.'

'We accepteren niet dat er buitenproportioneel grote megamoskeeën worden gebouwd (...)'. (Debat integratie)

Bij Wilders is sprake van een totaal gebrek aan gewichtigdoenerij (2010a: 20). In zijn betogen is geen sprake van veel omhaal van woorden, hij komt snel ter zake. Hij houdt niet van *'gasgeven met ingetrapt koppeling'*. En spreekt concreet over woorden die werken, zoals 'een eerlijk antwoord', 'de burgers zijn het spuugzat', 'softie', 'tuig', 'een bange muis', 'barbaar', 'haatbaarden', 'kopvoddentaks', 'kleffe vriendjes', 'knettergek' (minister Vogelaar), 'multi-cul', 'rambam', 'doe eens normaal man'. Hij besteedt veel tijd aan het

kiezen van woorden. Op jargon betrap je Wilders niet vaak. Hij heeft het eerder over 'mevrouw de voorzitter, gekker moet het niet worden'. Wilders beschouwt subsidies, om een ander voorbeeld te geven, consequent als iets gevaarlijks; iets van 'geldkraan', 'list', 'vriendjes', 'linkse hobby's', 'opstrijken'. Woorden doen ertoe ook al leiden ze bij sommigen tot afschuw. 'Henk en Ingrid' moeten ze begrijpen.

3 Wilders presenteert geen waaier aan opvattingen en heeft het het liefst niet over complexiteiten in beleid. Verstandig volgens De Bruijn (2011). Hij geeft direct zijn standpunt. Veel meningen worden bij hem als vaststaande *feiten* gepresenteerd. Zo is het (2010a: 23). En, zegt hij, 'de feiten liegen niet' (Kuitenbrouwer, 2010a: 29).

4 Wilders gebruikt niet zozeer het *projectframe* (oorzaak – probleem - oplossing) maar het *dramaframe* (slachtoffer - schurken - helden). Er komen dus mensen voor in zijn betogen, zoals slachtoffers en schurken (De Bruijn, 2011: 81). Er valt op te merken dat dit wel een erg eenvoudige tweedeling is, omdat de oorzaken van een probleem niet altijd bekend zijn en beleid neveneffecten heeft, die gunstig of ongunstig kunnen zijn of beide. Maar hoe dan ook, deze frames bestaan.

5 Voor Wilders is politiek zeker ook marketing; het 'product' – een woord dat Wilders niet graag gebruikt - moet aan de man gebracht worden. Hij kijkt naar peilingen en wil weten waar burgers gevoelig voor zijn. Onheldere boodschap, boodschap zonder draagvlak, verkeerde verpakking: dan is dat zichtbaar in de peilingen (2010a: 36). Hij weet als geen ander dat *politiek ook een zaak is van emotie bij mensen*. Onderzoek bevestigt dat dit blijkt uit zijn speeches (Janssen en Mulder, 2009).

G. Wilders: 'Islamisering is fout. Want zo is Nederland niet bedoeld. Nederland moet weer worden zoals ons land bedoeld is'. (zie Kuitenbrouwer, 2010b)

Wilders beheerst het handwerk van framing volgens vriend en vijand goed door regelmatig bij begrotingsbesprekingen en andere debatten de show te stelen (Janssen en Mulder, 2009; Van Leeuwen, 2009; De Bruijn, 2010; Kuitenbrouwer, 2010a, b; 2011). 'Wilders' retorica is *'de klapschaats van de politiek'*, aldus Jan Kuitenbrouwer (2011). Er is overigens ook wel gezegd dat Wilders inspeelt op de onderbuikgevoelens, bij voorbeeld door minister Ella Vogelaar in 2007 uit te maken voor 'knettergek'. Wilders is beschuldigd van grof taalgebruik en het in speeches weinig gebruiken van argumenten (Van Leeuwen, 2009).

Silvio, de schelm

In het buitenland komen ook framers voor. Tony Blair kon er wat van. Silvio Berlusconi toonde zich ook een meester in framing, vooral via televisie (De Bruijn, 2011). Hij is een self made man, was en is puissant rijk, eigenaar van de voetbalclub AC Milan, eigenaar van media, en langst zittende premier van Italië. Zijn presentatie was er een *als de buitenstaander*, die het namens Italië tegen de elite opnam. Het frame waarin hij 'gebracht werd' was er een van een gewone man die hard werkte, die een leven leidde waar gewone Italianen jaloers op zijn en waar ze stiekem van droomden. *'Silvio de schelm'* omringde zich met jong vrouwvolk en liet zich gewillig interviewen door 'bevriende' interviewers.

Wetgeving zorgde ervoor dat hem geen corruptie of ander machtsmisbruik kon worden aangewreven. Het beeld van de man vol schelmenstreken of van een matig premier werd

hierdoor naar de achtergrond gedrongen. Door middel van ‘beeld’ en ‘taal’ werd de werkelijkheid als het ware door een selectieve bril gezien.

Wie meer wil weten van andere framers, kan bij voorbeeld terecht bij De Bruijn (2009) die de kunst van de politieke toespraak van Obama onder het vergroot glas legde.

Is Donner een framer?

Wie spreekt en schrijft moet zichzelf blijven. Je moet niet leuker willen zijn dan je kunt en volksr dan nodig is. Dat valt te illustreren aan Piet Hein Donner. Ook deze Donner (telg uit een roemrucht juristengeslacht, ex-minister en ex-informateur, voormalig voorzitter van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR), erkend protestant) zul je in redes *nimmer* – een typisch woord van Donner - kunnen betrappen op een vroeger goede contact met een onderwijzer of plaatselijke kapper, gezelligheid in de straat waar het geboortehuis stond of ervaringen in jeugdelftallen bij de voetbalclub. De Donners voetbalden weinig. Speeches voor pakweg de Raad voor de Rechtspraak worden niet persoonlijk gemaakt of het moest gaan om een jeugdpassie voor bergbeklimmen in een betoog over veiligheid op straat. Een speech van Donner was eerder een college dan een praatje, ook al ging het om het zoveel jarig bestaan van de ANWB. Aan humor ontbrak en ontbreekt het hem overigens niet. Hij mocht graag vertellen, desnoods een moderne oneliner formuleren, dat in de politiek het tijdelijke vaak definitiever is dan het permanente. Of provoceren. Maar Donner analyseerde het liefst. Eerst de nodige boeken doorlezen. Over eigen oplossingen vertelde hij het liefst niet teveel. Een paar dingen als het moest. Hij is iemand die vindt dat de overheid past in uiterste noodzaak moet aantreden omdat er veel gekwalificeerde krachten in de samenleving werkzaam zijn waarvoor diepe achting past. P.H. Donner is dus een man van gezag maar niet iemand die men om een handtekening gaat vragen. Hij is die voetballer, kom hoe heet die ook alweer (Cruyff), niet. Een Donner zal framen maar nooit een lijsttrekker zijn of een framer die de emoties bespeelt. Hij is ongeschikt om de massa te boeien op het Malieveld hoewel hij in een reclamespot van Postbus 51 voor het gebruik van rijwielen of over het nut van het nemen van tien fietslessen niet zou misstaan.

Tekort schietend vermogen tot framen

Kun je politiek mislukken door een tekort aan framingscapaciteit? Framing is belangrijk in de politiek maar kunnen alle politici framen? Nee. De meesten kunnen het niet of niet goed. Jolanda Sap schoot eens een bok toen ze suggereerde dat Wilders beter de stekker uit het VVD-CDA-kabinet dat door de PVV gedoogd werd, kon trekken. Daarbij deed ze met een stekker en stekkerdoos voor hoe dat moest. Wilders repliceerde richting Groenlinks: *‘bij u heeft de stekker er nooit ingezeten’*.

Mei Li Vos schreef in haar boek *‘Politiek voor de leek’* uit 2011 dat ze mislukte omdat ze niet kon framen. Ze had als Tweede Kamerlid marktwerking in de zorg in portefeuille. Mei Li Vos (PvdA) vond marktwerking maar een complexe zaak. Ze was van mening dat marktwerking in de vorm van privatisering en concurrentie in bepaalde sectoren wel kon maar in andere niet. Er zaten immers voor- en nadelen aan marktwerking. Uiteindelijk kwam ze na fractieberaad met het standpunt: ‘nee, tenzij’. Ze moest opboksen tegen Agnes Kant van de SP die volledig tegen marktwerking was en betoogde dat je aan de opstelling van Mei Li Vos, het ‘tenzij’, weer kon zien dat je met de PvdA alle kanten op kon. Vos ging in het debat min of meer onderuit.

Andere waarschuwing aan politici

De bestuurskundige Hans de Bruijn (2011) maakt in zijn boek *'Framing'* duidelijk dat politiek een strijd tussen 'frames' is, hoe je een frame kunt opzetten en hoe je voorkomt dat je verdrinkt in het frame van een ander. Hij maakt onderscheid in typen frames, zoals het beleidsframe, het betrokkenheidsframe en waardenframe.

In een beleidsframe kan een framer de feiten op een rij zetten maar ook door een persoonlijk verhaal over Jan of Piet betrokkenheid tonen en negatieve gevolgen schetsen van de cijfers of de positieve voor anderen. We zien deze aanpak soms wel terug in de speeches van Emile Roemer en Diederik Samsom. Voor andere typen verwijzen we naar zijn boek.

De schrijver waarschuwt ook. Hij maakt duidelijk dat je als politicus niet volledig moet laten opsorpen door een frame want dan raakt hij of zij de weg wellicht kwijt. Een frame kan namelijk negatief aan iemand blijven kleven. Zo werd premier Balkenende later vaak herinnerd aan zijn pleidooi voor een VOC-mentaliteit omdat aan de tochten van ondernemende Nederlanders over de zeeën ook iets bleef hangen van imperialisme, slavenom en uitbuiting. Wees gewaarschuwd: *succesvolle retoriek is meer dan alleen framing.*

17 Ander discussiepunt: frames als werkelijkheidsinterpretaties

Maar als de ene partij er een andere metafoor op na houdt, dan een andere partij, en de een in de UWV een arbeidsgerichte organisatie ziet met uitkeringsmogelijkheden maar een ander de UWV als reïntegratie-machine zijn er dan door middel van framing verschillende werkelijkheden mogelijk? Hoe verhoudt framing zich eigenlijk tot de werkelijkheid, tot de feiten? Is framing zelfs 'fact free politics'? Bestaat de objectieve werkelijkheid niet en is het maar hoe je kijkt, wat je ziet?

Inderdaad is een terugkerend idee in het denken over frames dat de werkelijkheid een problematische categorie is (De Bruijn, Schillemans en Van der Steeun, 2012: 6). Een neutraal plaatje van de werkelijkheid bestaat eigenlijk niet of nauwelijks. Een moord is voor de een moord maar voor een advocaat een verdediging van een verdachte die mogelijk betrokken was bij handelingen met de dood als gevolg. Een bezuinigingsoperatie van miljarden door het kabinet-Rutte II kan door de ene politicus als noodzakelijk want 'goed voor het land' worden gezien terwijl een ander beweert dat 'het land kapot bezuinigd wordt'.

Framing gaat over de waarneming van de werkelijkheid, de communicatie daarover en de beleidsmaatregelen. Als de objectieve werkelijkheid problematisch is in het licht van framing kunnen bestuurders dan alle kanten op? Dat is niet het geval. 'Frames zijn mogelijke verhalen over de werkelijkheid die aan strenge eisen van plausibiliteit moeten voldoen omdat de werkelijkheid anders terugslaat en frames niet worden overgenomen' (De Bruijn c.s., 2012: 6). Een kolderiek frame wordt niet geloofd maar soms ontstaat wel een gevecht tussen een dominant frame en framing die aanspraak maakt op een 'hogere status'.

Een bestuurskundige zal vaststellen dat een 'wicked problem', een probleem waarover onenigheid bestaat in de samenleving mede omdat de kennis over wat het probleem precies is en hoe het op te lossen beperkt is, aanleiding geeft tot verschil in framing. Oplossingen verschillen tussen landen afhankelijk van bestuurlijke culturen. En wat ergens een overheidsvraagstuk is, is ergens anders een private zaak. Ook binnen landen kunnen verschillen bestaan in kijk op zaken, zoals bij voorbeeld op heden en toekomst van het agrarisch bedrijf of op voetbalvandalisme.

Een historische benadering van de werkelijkheid brengt aan het licht dat zogenaamde harde feiten in uiteenlopende frames kunnen worden geplaatst en aanleiding kunnen geven tot contraire beleidsvoornemens. Soms domineert een bepaald frame een debat een tijd om daarna plaats te maken voor een ander dominant frame (Schön & Rein, 1994).

Wie politiek beziet vanuit een communicatieperspectief vat de werkelijkheid doorgaans ook niet als neutraal op. Politiek is in de communicatiebenadering een complex spel van samenwerken tussen politici en journalisten en van wel of niet 'meegaan' of van wel of geen 'tegenwerking'. Het boek van Peter Kee over de achterkant van het tv-programma van Pauw & Witteman laat zien dat televisieprogramma's veel aandacht besteden aan 'publiciteit van de dag'. Er vinden volop onderhandelingen plaats over welke politicus op welke dag met welke boodschap alleen of met anderen in welk programma zit. Voor een persoon aan tafel 'aanschuift' is er veel gediscussieerd tussen een spin doctor, die aan de kant van de politicus staat, en een vooruitgeschoven (journalistieke) post van het programma over onder meer het exclusieve recht om politicus X in de uitzending te hebben. De politicus wil het liefst niet afgaan door in een uitzending geconfronteerd te worden met burgers die van niets weten.

Een cultuursociologische kijk op de werkelijkheid kan duidelijk maken dat bepaalde frames zich 'zetten', dat ze maatschappelijk nog meer verankerd zijn dan in de politieke arena's. Denk aan de ontwikkeling van de landbouw, die lang gedomineerd is door een financieel-economisch frame van schaalvergroting als de beste manier om te overleven. Voor een frame dat de boer vooral landschappelijk beheer doet, en niet zonder meer aan schaalvergroting zou moeten beginnen, was minder ruimte. Evenmin voor een recreatief frame dat de boer ook een campingboerderij kan runnen (Korsten en Leers, 2005). De rudimentair aangeduide frames maken al duidelijk dat wat een probleem is in deze frames verschillend beoordeeld wordt en dat ook de oplossingsrichting verschilt. De Bruijn e.a. (2012: 7) stellen daarom: 'Frames en feiten staan in een complexe verhouding tot elkaar. Frames staan niet los van de feiten, maar liggen er ook niet stabiel boven of onder'.

18 Bestaat succesvolle framing?

Als politici getraind moeten worden in framing en politici doorgaans niet vanzelfsprekend goed zijn in het framen, bestaat succesvolle framing dan eigenlijk wel? De Bruijn c.s. (2012: 7) menen 'dat de sleutel tot succesvolle framing van issues nog niet (volledig) gevonden is'. Dat betekent dat het volgens hen niet mogelijk succesvolle framing te garanderen. Daarvoor zijn enkele argumenten te geven.

1) De eerste reden daarvoor is dat framing altijd in een context geschiedt. En contexten verschillen en verschuiven in de tijd. Het was de Britse premier Tony Blair die in de jaren nul

een weergaloze rede hield op een *bepaald* moment voor een Europees Parlement in een *bepaalde* samenstelling, terwijl van een banken- en kredietcrisis nog geen sprake was. De Griekse kwestie was toen hij zijn rede hield nog niet voorzien, evenmin de Cypriotische. In 2012- 2013 zou hij niet dezelfde rede met een gelijk applaus gehouden hebben.

2) Er bestaan faalgevallen van framing. De VVD schreef een keer dat de 'deathtax', een formulering van de republikeinen in de Verenigde Staten, fout was. Daarmee doelde de VVD op de 'sterftax' of erfenisbelasting. Dat beeld beklifde niet omdat het blijkbaar te forse taal was en omstreden raakte (zie bij De Bruijn, 2011).

In onze ogen bestaat succesvolle framing bestaat echter wel. Daarvoor zijn enkele argumenten te formuleren.

1) In deze beschouwing zijn tal van voorbeelden van succesvolle framing genoemd. Succescriteria zijn genoemd. Het is ook niet aan twijfel onderhevig dat bepaalde politici getoond hebben dit metier zo nodig te beheersen.

2) Doorgaans kent elk bestaand beleid een inherent (bovenliggend) frame, een zgn. dominant frame. Dat gold voor de landbouwbeleid, maar evenzeer voor het overheidsdenken over hypotheekrente. Achter alle beleid gaat een framing schuil.

3) Allerlei succesfactoren zijn inmiddels wel bekend. Dat blijkt onder meer uit het werk van Lakoff. Duidelijk is dat frames mogelijke verhalen zijn over de werkelijkheid die, willen ze succesvol zijn, moeten *overtuigen*. Ze moeten *plausibel* zijn en *contrastrijk*. Is een frame bovendien *geloofwaardig* en aansprekend dan valt het vermoedelijk goed. Frames die succesvol zijn, moeten bovendien *aanhang* krijgen. Diederik Samsom had in 2012 electoraal succes met zijn beeld dat Nederland eigenlijk last heeft van de schulden crisis in Griekenland maar dat 'we' ze toch in de EU moeten houden en voor ze moeten opkomen omdat 'het ons anders nog meer kost'. Hij verzette zich tegen het beeld dat Mark Rutte plaatste, namelijk 'we geven geen cent meer aan de Grieken bovenop wat we al geven'.

Waarom is een framingsucces dan niet zeker?

Hoewel er zeker wat te zeggen valt over succesvolle framing bevat de literatuur meer voorbeelden van ontoereikende of falende framing dan van succesvolle, menen De Bruijn c.s. (2012: 7). Framing is *niet* succesvol als een frame niet overtuigt, niet plausibel is, te iel is (niet in een breder perspectief past), niets doet, de mensen niet positief raakt, niet herhaald wordt.

Het is zo dat een deel van de kiezers soms meer, soms minder 'wegloopt' met een bepaalde framing. *De brenger doet ertoe*. Een frame moet bij de boodschapper passen. Islamkritiek past bij Wilders (en zijn aanhang), minder bij Haersma Buma (n zijn aanhang). Geert Wilders kreeg in 2006 veel steun voor zijn kritiek op de uitwassen van 'de multiculturele samenleving'. Hij was van mening dat opeenvolgende kabinetten geen paal en perk hadden gesteld aan uitwassen in moskeeën (haatzaaiende preken) of daarbuiten. Wilders is een politicus die zich in dit verband handig bediende van metaforen en oneliners en tal van kiezers in het hart kon raken. Het CDA onder leiding van Jan Peter Balkenende had daar in termen van framing geen goed antwoord op gehad. Een frame op de islam en integratie van

allochtonen, anders dan een benadrukking van godsdienstvrijheid, ontbrak destijds in het CDA.

19 Kritiek op framing

Framing heeft tal van voordelen. De politicus bereikt met gepaste framing kiezers beter doordat sprake is van een kernachtig betoog. Een frame is makkelijk samen te vatten en te duiden, burgers worden erin gezogen en de essentie blijft hangen. Een dramaframe raakt de kiezer in het hart, hoewel een tegenframe – een andere kijk op de zaak - niet uitgesloten is.

De zwakke spreker Bush jr spon in zijn strijd om het presidentschap van de V.S. garen bij framing en Obama evenzeer. Wilders spon er ook electoraal garen bij. Maar is er alleen maar positiviteit rond framing? Wat wordt framers verweten?

Een aantal verwijten is te noemen, zoals het verwijt van populisme, van teveel vereenvoudiging, van karikaturisering, van de politiek van het ongeduld, van framing zonder gevolgen of van framing die leidt tot onterechte tegenstellingen in de samenleving. Wat houdt deze kritiek in en is die terecht of onterecht? Een toelichting.

Het verwijt van populisme

Van framing wordt wel gezegd dat het als nadeel heeft dat daardoor het populisme wordt bevorderd. De framende politicus neigt ertoe, zo luidt de kritiek, om stoere taal te gaan spreken die aanhaakt bij gevoelens van burgers over moord en doodslag en andere zaken. Framing zou zo een slechte naam krijgen (over populisme: Van Reybrouck, 2008; Zijdeveld, 2009; Lucardie en Voerman, 2012). Dat verwijt is overtrokken. Sommige politici verdedigen hun framing omdat ze vinden dat ze duidelijker de kiezers moeten proberen te bereiken dan door mee te gaan in Haags jargon. Maar zeker is dat de ruwe taal ook wel in politiek 'Den Haag' te vinden is (Renkema, 2010).

Het verwijt van vereenvoudiging

Framing zou ook leiden tot *simplificatie* en *demagogie*. Maar hier is tegenin te brengen dat framing niet verwijst naar een bedacht 'onelinertje' maar naar een overdacht verhaal. En framing hoort bij het politieke ambacht omdat de framing de essentie van de politieke boodschap kan overbrengen. '*De zorg is geen markt*' is een geschikt frame voor de SP omdat hier een heel verhaal achter schuil gaat dat refereert aan bepaalde waarden en deze framing past bij het bredere programma van de SP. Het regeerakkoord van het kabinet-Rutte I typeren als '*stagneerakkoord*', zoals Alexander Pechthold van D66 deed, is goed omdat daarmee de eigen partij, D66, gepositioneerd kon worden als hervormingspartij.

Het verwijt van inspelen op emoties in plaats van op de ratio

Als framing in de vorm van dramaframing dan een grote succeskans heeft omdat de framer (spreker, schrijver) inspeelt op emoties, is dan te sterk sprake van inspelen op een bepaald type emoties, dus teveel op *onderbuikgevoelens*? De denkers op het gebied van retorica weigeren hiermee in te stemmen. Zij zien inspelen op emoties als een belangrijk retorisch instrument (Janssen en Mulder, 2009: 344). Het geldt wel als het heftigste middel. Geen spreker wil immers lauw ontvangen worden. Je moet dus wel, tenminste als je verschil wilt maken, als je debatten wilt winnen. De succes ambiërende spreker, debater of andere

framer ontkomt er niet aan om in te spelen op emoties. Martin Luther King wist dit als dominee. Hij begon een van zijn fameuze speeches voor een massapubliek met de woorden: *'I have a dream'* en werkte dat uit en herhaalde het diverse malen. Daarmee betoverde hij het toenmalige publiek volkomen. De rillingen liepen tal van aanwezig over de rug (tegenwoordig ook wel kippenveld-moment genoemd).

Het verwijt van eenzijdige herkomst

Framing wordt ook wel eens gezien als een *rechtse communicatieve truc*. Daar is reden voor. Ooit won de Republikeinse partij uit de VS in 2000 en 2004 bij de verkiezingen, waardoor de Democraten zich afvroegen waarom ze verloren hadden. De conclusie was dat George W. Bush jr met zijn framing emotie opriep terwijl de tegenstanders in droge bestuurderstaal bleven hangen. De framing door Republikeinen was beter dan die van de Democraten. Maar in het algemeen is niet vol te houden dat linkse partijen altijd voor de inhoud zouden gaan en rechts voor de slogans (De Bruijn, 2011).

Het verwijt van karikaturisering

Kun je met framing ook een bok schieten? Zeker, namelijk door van het bestaande beleid een *karikatuur* te maken. Maar meesterframers als Geert Wilders overkomt dit zelden. Wilders grijpt altijd een concreet geval, een incident aan. Een tweede frame waarvan hij zich bedient is het *David en Goliath-frame*, ook wel het Calimero-frame genoemd. Hij kiest de positie van de buitenstaander die tegen de heersende politieke elite strijd.

Het verwijt van onterechte aanscherping van tegenstellingen

Goede framing maakt gebruik van contrast of bevordert dat. Je krijgt door framing te zien of te horen of lezen waar de framer staat. Maar leidt dat nu ook tot botheid of onterechte tegenstellingen in de samenleving? Toen Geert Wilders minister Ella Vogelaar in 2007 had uitgemaakt voor 'knettergek' peilde Maurice de Hond niet lang daarna of Nederlanders van mening waren dat Wilders de tegenstellingen in het politiek debat onnodig op scherp zette. Zes op elke tien burgers waren van mening dat Wilders de tegenstellingen inderdaad onnodig op scherp zette maar twee op elke drie Nederlanders waren van mening dat Wilders het recht had te zeggen wat hij wil (Janssen en Mulder, 2009: 344). Wilders is ook wel geprezen want hij kreeg in 2007 de Klare Taalprijs voor zijn 'duidelijke manier van spreken'.

Het verwijt dat interessante frames zonder gevolgen blijven

Een ander verwijt is het volgende. De voormalige wethouder van Rotterdam Leonard Geluk bepleitte ooit de *'papatax'*. Hij had waargenomen dat tal van Antillianen kinderen hebben bij soms wel tien verschillende vrouwen. Moet de samenleving daarvoor opdraaien? Nee, dat moeten de vaders zelf doen. Dat zijn in het frame de schurken. De vaders zijn verantwoordelijk en die moet dus opdraaien voor de kosten van deze kinderen.

Hebben we hier van doen met een frame? Inderdaad, er is sprake van een dramaframing (De Bruijn, 2011: 86-88). Het frame was communicatief en expressief. Het werkt in op het gevoel 'dit vaderschap zo invullen kan niet'. Dus is er volop emotie vanwege de morele verwerping van het gedrag van de vaders. Er zijn in dit frame ook slachtoffers (vrouwen, kinderen), schurken (vaders, waarvan sommigen van een uitkering leven; de belastingbetalers die opdraaien voor bepaalde gevolgen van het vaderschap) en een held. De wethouder – de

held in dit frame - werd derhalve ook geprezen. Maar het voorstel, dat niet misstaat in een projectframe (van oorzaak-probleem-oplossing), is onuitvoerbaar.

Het verwijt van politiek van het ongeduld

Tenslotte nog een verwijt. Framing kan vanuit twee grondpatronen, stelt De Bruijn (2011). Hij noemt het projectframe en het dramaframe. Hantering van het dramaframe impliceert het wijzen naar slachtoffers, schurken en helden. Het gevolg van morele beoordeling van een incident of verschijnsel is dat emotie nabij is. En dan is de kans groot dat het frame blijft hangen, blijft plakken. Waartoe leidt deze framing? De Bruijn spreekt van '*politiek van het ongeduld*' (2011: 84). Er moet direct iets gebeuren. Deze framing leidt tot de eis van onmiddellijk en radicaal handelen. Wilders: 'oppakken en uitzetten'.

Wat hiervan te vinden? Over het algemeen worden deze verwijten niet gedeeld door Kuitenbrouwer (201a,b) en De Bruijn (2011). Ik verwerp ze ook. Met bewondering kan worden gekeken naar succesvolle retorica, ook al zijn er schaduwzijden genoemd. Zonder framing is een effectief politiek bedrijf in het mediatijdperk onmogelijk.

20 Samenvatting en perspectief

Waar leidt deze beschouwing toe? Er volgen tips.

Wie typerende beelden van de huidige samenleving en haar bestuur beziet, komt uit bij de netwerksamenleving, de risicosamenleving, de transactiesamenleving, de vluchtige samenleving, de pluriforme samenleving, de kennissamenleving, de mediagerichte samenleving en de improvisatiemaatschappij (met veel management van het onverwachte als gevolg van crises) (Van Twist e.a., 2002; Elchardus, 2002; Korsten en Leers, 2005). Er valt een beeld toe te voegen: *de gedramatiseerde samenleving*. Niet eerder was sprake van een samenleving 'waarin zoveel geacteerd werd' en 'waarin zo sterk gelet werd op publieke optredens'. Door de komst van de televisie kijkt een meerderheid van de bevolking nagenoeg elke dag naar drama. Drama is dan de verzamelterm voor alles wat via het medium televisie aan verhalen wordt voorgeschoteld: rechtstreekse uitzendingen, bij voorbeeld uit een parlement, journaals, actualiteitenrubrieken, talkshows, series, documentaires, reclames (Witteveen, 1992: 32). Politici verschijnen zelf ook gedramatiseerd in beeld: in hun werkomgeving, in de vergaderzaal, op het spreekgestoelte, in een actualiteitenrubriek, talkshow of kookstudio, enz. Of raken erin verstrikt, zoals de kwestie-Haren ('facebookrellen') laat zien.

Tenslotte valt de *emotiesamenleving* nog te noemen, met zijn acties voor verblijf van Mauro, met stille tochten, condoleanceregisters, publieke begrafenissen, protocollen voor het humaan wegslepen van de aangespoelde bultrug Johanna. Willem Witteveen (1992) sprak jaren terug al van *de gedramatiseerde samenleving* waarin *het theater van de politiek* zich met en rond incidenten voltrekt.

Een voorbeeld van de emotiesamenleving vol drama

In de gemeente Meerssen werd in maart 2013 een wethouder na een tongzoenincident met een vrouwelijke ambtenaar op het zgn. ambtenarencarnaval gedwongen af te treden. De gemeenteraad nam daarop afstand van hem middels een persbericht, na een besloten raadsvergadering, en de eigen partij zette de ex-wethouder 'buiten'. De betrokkene benam zich daarop van het leven. Gevolg:

een stille tocht met duizend deelnemers (aanhangers) van de wethouder, en een door de nabestaanden geopend condoleanceregister met meer dan van vijfhonderd bijdragen, enkele raadsleden die uit de raad stapten en een raadslid wiens huis beklad werd. De situatie kreeg wat weg van *morele paniek*: ‘velen werden boos op velen’. Kritiek was er op de vrouw in kwestie die wel klaagde maar geen officiële, justitieel relevante klacht indiende. Er bleek bovendien onvrede in de samenleving waarneembaar over alle politieke partijen die de wethouder in een moment van ‘overkill’ geïsoleerd hadden (partijen wilden nooit meer met hem samenwerken). Kritiek was er op de opstelling van de waarnemend burgemeester (had diplomatieker en terughoudender kunnen zijn gegeven het ontbreken van een officiële klacht). De overleden wethouder ontving postuum vele sympathie-uitingen; hij had altijd zo ‘dicht bij de mensen gestaan’. Bepaalde politici spuiden kritiek op de rol van media.

Er is zeker ook te spreken van *de talige samenleving*. Hier komen drama en emotie samen. In de driehoek media-samenleving-politiek voltrekt zich een spel van speechen en stukken uitwisselen; van discussie over incidenten en blauwdrukken; van ballonnen oplaten; van paaien, aftasten, elkaar een hak zetten en lekken en van ‘dealen & wheelen’ (Kee, 2012). Burgers en journalisten zoeken contact met politici en burgers en journalisten worden benaderd door politici en hun spin doctors met beschikbaarheidsmededelingen (‘minister X is komende week bereid tot een interview mits...’), persberichten, stellingen, agenda’s, programma’s, mondelinge en schriftelijke verhalen, oneliners.

Daarachter gaat onder meer een bijzondere pretentie schuil, namelijk om de burgers te begrijpen en te overtuigen en ze voor zich te winnen bij opiniepeilingen, voor beleidsvoornemens of oppositie en bij verkiezingen. Overtuigen kan door *retoriek*, dus door welsprekendheid, en door een aansprekende stijl in schriftelijke stukken. Framing past daarin: het uit de hoek komen met originele nieuwe verhalen die urgentie uitstralen, begeestering losmaken en kleefkracht hebben. Dat is een urgente opgave voor politici. De meesten beheersen deze competentie namelijk niet maar er zijn uitzonderingen, zoals Bill Clinton, Tony Blair, Frits Bolkestein. Dat waren politici waarvoor velen thuis bleven of een vertrek uitstelden als ze op televisie verschenen of een bijdrage publiceerden op een opiniepagina van een krant. Vooral Bill Clinton en Tony Blair zijn geroemd om tal van betoverende speeches.

De kennis over framing heeft nog niet geleid tot het bieden van handreikingen voor gegarandeerd effectieve framing in de geest van ‘als je het zo doet, dan heb je altijd succes’. Vaak is het succes van framing pas achteraf te zien (De Bruijn, 2011). Wat ook bemoeilijkend werkt op het verschaffen van zekerheden is dat de contexten sterk kunnen verschillen; naar plaats en naar tijd. Gaat een Vlaams politicus in debat met een Waalse politicus? Ga je framen in 1990 of 2013? Wat is het onderwerp? De gevoeligheid voor taal verschilt in culturele contexten en in de tijd. Maar er is veel research verricht, we weten dus het nodige (o.a. Lakoff & Johnson, 2003; Lakoff, 2004, 2008; Luntz, 2007; De Bruijn, 2009, 2010, 2011; Kuitenbrouwer, 2010). Ik geef daarom een aantal tips voor positief gebruik van framing.

Woorden maken verschil

‘Vraag niet wat uw land voor u kan doe maar wat u voor uw land kunt doen’, aldus John Kennedy in 1961 in zijn inaugurele rede bij de aanvaarding van het presidentschap van de Verenigde Staten. Woorden hebben betekenis om mensen te verrassen, in te palmen of af te stoten. Een ‘goed’ frame heeft alles met aansprekende woorden en zinnen en betooglijnen

van doen. Een frame is een verhaal, een betoog (inclusief een redenering); het is minder dan een ideologie maar meer dan een oneliner. Framing is een talige aanpak voor politici die voor de winst willen gaan, die verkiezingen willen winnen door zich eigenaar te maken van een aanpak en die verschil wil maken; en voor politici die een land willen leiden. Framing is dus uiterst nuttig voor politici die – anders gesteld - rond een relevant thema een onderscheiden originele visie willen etaleren, die burgers aanspreekt. Alles staat of valt met bekendheid van de kern van het verhaal bij burgers en het krachtige positieve gevoel dat die kern opwekt. Een onbekend of flets of vluchtig frame is geen succesvol frame.

Een electoraal frame van Balkenende is bekend geworden en had als kern: *'Meneer Bos, u draait en bent niet eerlijk'*. Daar zat een heel verhaal achter. Dit is in zoverre een 'ordinair' debatframe dat het niets zegt over waar het met het land of vraagstuk heen moet maar slechts gericht is op het aanvallen van een tegenstander tijdens een verkiezingscampagne. Het ware frame is het verhaal van een leider die de samenleving aan zijn voeten krijgt met een inspirerend en betoverend verhaal over waar het heengaat met het land en waarheen hij of zij ons wil leiden.

Kijk anders

Framing kun je in principe leren door te oefenen, door ervaring op te doen met framingspogingen. Van belang is: met een alternatieve blik naar de werkelijkheid durven te kijken, dan een visie te 'bouwen' en perspectief te bieden (zoals John Kennedy, Luther King en Obama deden) en dit uit te werken. *Maak je geestelijk los van het bestaande*. Durf 'out of the box' te denken. Iemand die een frame wil kiezen, moet dus niet de voetbalwedstrijd netjes binnen de spelregels en op het bestaande veld willen spelen maar bereid zijn het voetbalveld zelf te verplaatsen. Bolkestein durfde dat als fractieleider (Van Weezel en Ornstein, 1999: 251).

Wat een goed frame is of lijkt

Een goed frame heeft door de originaliteit en concreetheid nieuwswaarde. Een goed frame is een frame waarmee de framer de eerste is en waar de luisteraar, kijker of lezer onmiddellijk naar toegetrokken wordt en het er ook bijna onmiddellijk mee eens is.

Een goed frame is gekoppeld aan de *maatschappelijke onderstroom*; de framer pakt iets op dat al 'borrelde' (latent aanwezig was en waarvan dus voortekenen bestonden) maar nog niet manifest was (De Bruijn, 2011: 24; Korsten en Leers, 2005). Een goed frame is een frame waar ook aarzelaars onmiddellijk *ingezogen* worden. Een goed frame wordt door anderen opgepakt en *verder verteld* ('heb je dat verhaal gehoord van...'). Het agendeert. Een goed frame zal vaak gaan over een dilemma omdat bijna alle politieke keuzen gaan over dilemma's. Een goed frame *emotioneert*. Een goed frame leidt tot discussie.

Inspanning

Een frame komt niet zo maar aanwaaien. Het is niet zomaar een kwestie van een leuke metafoor bedenken. Er moet aan een 'verhaal' gewerkt worden.

Een politicus als Bolkestein werkte eind jaren tachtig en begin jaren negentig van de vorige eeuw een tijd aan een tiental thema's om er uiteindelijk enkele uit te halen en te framen. Hij had een klasje van medewerkers die aan teksten werkten over minderhedenbeleid,

'Nederland in de NAVO', 'de persoonsgebonden supporterskaart bij voetbal', en ridiculisering van 'een koudetoeslag voor minima' (een plannetje van minister Melkert) omdat het helemaal niet koud is maar juist prachtig weer..... (Van Weezel en Ornstein, 1999: 247). Bolkestein herschreef teksten of liet teksten tal van malen door anderen herschrijven.

Eigenheid

Een goed frame impliceert zoals gesteld een originele visie 'op waar het heen moet', die nog niet door anderen ontvouwd is. Framing door imitatie of na-aperij is onmogelijk. Een goed frame gaat over de beweging van heden naar toekomst en kent eigen begrippen, termen. Bolkestein bedacht met anderen de oneliner: '*Liever de warmte van een baan dan de kilte van een uitkering*'. Een mooie zin in een betoog over arbeidsparticipatie.

Een framing voorzien van grappen en spitsvondigheden is geen overbodigheid (Van Weezel en Ornstein, 1999: 248). Een voorbeeld? '*Het derde kabinet-Lubbers regeert negen maanden en het geld is nu al op*'. Mooi gesproken.

Een frame moet scherp zijn, met kernwoorden

Het frame moet in het geheugen branden. Anders gesteld, het moet kleefkracht hebben. Wanneer gaat dat makkelijk? Als een frame

- raakt aan waarden en die bevestigt;
- als een betoog daardoor of anderszins emotioneert;
- als er een kapstok is opgenomen (een concluderende oneliner).

Begin niet over complexiteiten, over de vele aspecten, over alternatieven. Allemaal te moeilijk. Wie als politicus begint over samenhangen en complexiteiten, is verloren. De lezers, luisteraars of kijkers haken dan massaal af. We weten dat van uitzendingen van het programma *Pauw & Witteman* (Kee, 2012). Complexiteiten noemen, lost voor het gevoel van burgers niets op (De Bruijn, 2011: 92, 93). Het advies is daarom: denk na 'waar je publiek gevoelig voor is' en zoek daarbij 'woorden die werken' (Kuitenbrouwer, 2010a: 35-36). Zorg dat een betoog vaart heeft. Wilders doet dat goed: korte zinnen, actieve stijl, geen of weinig bijzinnen.

Emotioneer

Een goed frame bevat emotionerende inhoud die de lezer, luisteraar of kijker raakt ('kippenvet'-effect) door accentuering van bepaalde waarden. Denk maar aan het verwijt van Balkenende aan Bos: '*U draait en bent niet eerlijk*'. Een bekend voorbeeld van Sarah Gagestein illustreert dit ook (zie <http://taalstrategie.nl/5>). Zij geeft het voorbeeld van premier Rutte die ooit zei dat de kosten van de crisis door '*de overheid voorgeschoten zijn*' en '*dat dit teruggedraaid gaat worden*'. Deze beeldende taal begrijpen burgers. Wie een lunch door een collega heeft laten voorschieten, weet dat deze collega het geld daarvoor terug moet krijgen.

Wie emoties niet verwoordt, is zelfs de klos, meent De Bruijn (2011: 90). Wie emoties onder woorden brengt, krijgt er vertrouwen voor terug (De Bruijn, 2011: 92).

Wilden Ronald Reagan, Bill Clinton, George Bush jr en Barack Obama de presidentsverkiezingen winnen dan moesten zij de Amerikaanse burgers met speeches in

hun hart raken. Framing bepaalde en bepaalt daardoor grotendeels de uitslag van de presidentsverkiezingen.

Is het mogelijk om bij een tegenstander de emotie uit het frame te halen en het emotie-effect te neutraliseren? Is het lont uit het kruidvat te halen? Dat pogen te doen, betekent een groot risico nemen want je bevestigt al gauw het drama (De Bruijn, 2011: 101). Wie zegt, zoals Richard Nixon deed na de Watergate-affaire die hem in het nauw bracht, dat *'hij geen schurk is'* maakt een fout. Want het publiek denkt 'dan heeft hij er blijkbaar wel aan gedacht dat sommigen in hem een schurk zien'. Iets ontkennen heeft tot gevolg dat je toch in een dramaframe 'met schurken en boeven' gezogen wordt. Het frame wordt eerder bevestigd dan ontkend.

Hoe speel je als politicus in op emotie?

Het voorbeeld: 'Toen op 10 juni in Alkmaar de 20-jarige Robin het café om 11 uur 's avonds verliet kon hij niet bevroeden een kwartier later in elkaar geslagen te Ik wil de minister vragen onmiddellijk'.
Gebruik van de ik-vorm: 'Ik was op 10 juni niet ver van de plek waar'.
Anafoor: Herhaling van een woord in op elkaar volgende zinnen. We hopen dat ... We hopen dat ... We hopen dat

Parallellisme: Land van vrede, plaats van vrijheid.

Kwestie: een reeks van retorische vragen.

Tegenstelling: 'Het kabinet kiest voor A maar dat is verkeerd want wij als Partij voor .. kiezen voor B'.

Ironie: A zeggen, maar B bedoelen.

Drieslag: We moeten werken, we moeten waken en we moeten onszelf opnieuw bewijzen.

Opsomming: De solidariteit gaan we aan voor onszelf, voor onze ouders, voor onze kinderen.

Climax: We wachten, uren, dagen, maanden, jaren.

Herhaling: Het was zinloos, zinloos, zinloos.

Humor.

Prijzen: De tegenstander loven.

Voorspellen van rampspoed: 'Eurabië is slechts een kwestie van tijd'. 'Als we dit doorstaan dan gloort...'.
Volkse clichés: 'De hardwerkende Nederlanders verdienen dit'.
Beloven van trouw: 'Het kabinet zet zich in om alle burgers van dit land te dienen'.
Bron: o.a. Onze Taal, 2009, nr. 2.

Geen ontkenningen

Een boodschap moet bewust ingezet en goed gebracht worden. 'Goed brengen' betekent: net even anders dan gewoonlijk. Kies daarbij nooit voor ontkenningen. Ook de ontkenning geldt in het brein als een bevestiging. Toen staatssecretaris Henk Bleker (kabinet-Rutte I), die ook over natuur ging, zei dat hij 'geen natuurbarbaar was' bleef dat 'geen' niet goed hangen. Mensen gaan dan toch denken dat het wel een natuurbarbaar was en is (Kuitenbrouwer, 2010b; Gagestein, 2012: 17).

Een frame moet bij voorkeur positief verwijzen naar voor een frame relevante waarden en emoties. Waarden zijn op zich van betekenis omdat ze emoties oproepen (Gagestein, 2012: 18). Waarden en emoties brengen in beginsel mensen in beweging. Besef daarbij dat

waarden stijgen en dalen door de tijd heen. Waarden als gelijkheid, solidariteit, vrijheid, broederschap, rentmeesterschap en duurzaamheid, ze vechten soms om de voorrang.

Consistentie

Een goed frame is ook een consistent frame. De ontwerper moet daar op letten. Wie vindt dat het echte wielrennen op verharde wegen moet plaatsvinden kan niet een wielrenner op het schild hijsen die vooral goed is in modderkoersen op onverharde bospaden en andere paden ('cyclocross'). Wie het heeft over sappig fruit komt uit bij rijpe perzikken en niet bij wortels.

Vast houden en herhalen

Wie eenmaal voor een frame gekozen heeft, moet daaraan blijven vasthouden en het voortdurend herhalen (De Bruijn, 2011). Een succesvol frame is dus geen eendagsvlieg. Een frame moet bekend raken én blijven. De kern ervan moet men kunnen dromen. Ga dus niet variëren. Eerst op die vasthoudende manier weten mensen waar de (framende) politicus staat. Zo spreekt Geert Wilders altijd over 'linkse hobby's'. De linkse daden ontstijgen nooit hobbyïsme. Wilders spreekt dan ook nooit over verheffende linkse noeste arbeid. Dat zou zijn kiezers alleen maar in verwarring brengen.

Ik en wij

Het beeld doet er ook toe. Bij het spreken 'an sich' kan het zin hebben om voor een 'muur van mensen' ('human wallpaper') te staan die door middel van applaus symboliseren dat ze achter je staan. Ga als politicus dus nooit naast een clown of voor een poppenkast staan. Beide roepen in pers en politiek verkeerde associaties op. Inmiddels wordt dat door tal van politici wel begrepen. Toen Diederik Samsom en Mark Rutte hun onderhandelingsakkoord presenteerden dat leidde tot een kabinet-Rutte II stonden ze voor een achtergrond van een brug, symboliserend dat een brug geslagen was. Goed gedaan.

Literatuur

- Aelst, P. van, en J. van Holsteyn, Lesje van Wilders: campagnes doen ertoe, in: *NRC Handelsblad*, 26 febr. 2011.
- Bekke, A. en N. van Gestel, *Publiek verzekerd - Voorgeschiedenis en start van het Uitvoeringsinstituut Werknemersverzekeringen (UWV) 1993-2003*, Garant, Antwerpen, 2004.
- Boekestijn, A., *De prijs van een slecht geweten*, Aspekt, Soesterberg, 2009.
- Bolkestein, F., *De goede vreemdeling*, Reed Business, Amsterdam, 2011.
- Bolkestein, F., *De intellectuele verleiding – Gevaarlijke ideeën in de politiek*, Uitgeverij Bert Bakker, Amsterdam, 2011.
- Bolkestein, F., Wie de vorm beheerst, is de inhoud meester, in: *Onze Taal*, 1998, nr. 2-3, pp. 56-58.
- Bolkestein, F., *Woorden hebben hun betekenis*, Prometheus, Amsterdam, 1992.
- Bolman, L. & T. Deal, *Reframing Organisations*, Jossey-Bass, San Francisco, 2000.
- Brants, K. en Ph. van Praag (red.), *Politiek en media in verwarring*, Het Spinhuis, Amsterdam, 2005.
- Bruijn, H. de, *Barack Obama en de kunst van de politieke toespraak*, Lemma, Den Haag, 2009.
- Bruijn, H. de, E. van Bueren en F. Kreiken, Framing en reframing in het klimaatdebat, in: *Bestuurskunde*, jrg. 21, 2012, nr. 4, pp. 54-64.
- Bruijn, H. de, *Framing*, Atlas, Amsterdam, 2011.
- Bruijn, H. de, *Geert Wilders in debat – Over de framing en reframing van een politieke boodschap*, Lemma, Den Haag, 2010.
- Bruijn, H. de, Th. Schillemans en M. van der Steen, Framing framing, in: *Bestuurskunde*, jrg. 21, 2012, nr. 4, pp. 2-11.
- Chorus, J. en M. de Galan, *In de ban van Fortuyn*, Mets & Schilt, Amsterdam, 2002.
- Deschouwer, K. en M. Hooghe, *Politiek- Een inleiding in de politieke wetenschappen*, Boom, Den Haag, 2005.
- Devos, C. (red.), *Een plattegrond van de macht – Inleiding tot politiek en politieke wetenschappen*, Academia Press, Gent, 2011.
- Docters van Leeuwen, A.W.H., *Leviathan of de golem*, Eerste Kees Lunshoflezing, 2008.
- Does, W. van der, Geert Wilders heeft gewonnen door zijn psychologisch vernuft, in: *De Volkskrant*, 17 juni 2010.
- Dunk, Th. van der, *De Vader, de Zoon en de Geest van Pim*, Van Gennep, Amsterdam, 2002.
- Duyvendak, J.W., E. Engelen en I. de Haan, *Het bange Nederland- Pleidooi voor een open samenleving*, Uitgeverij Bert Bakker, Amsterdam, 2008.
- Elchardus, M., *De dramademocratie*, Lannoo, Tielt, 2002.
- Feldman, J., *Framing the Debate - Famous Presidential Speeches and How Progressives Can Use Them to Change the Conversation (And Win Elections)*, IG Publishinhg, New York, 2007.
- Fennema, M., *Geert Wilders – Toveraarsleerling*, Bert Bakker, Amsterdam, 2010.
- Fischer, F., *Reframing Public Policy*, Oxford University Press, Oxford, 2003.
- Fortuyn, P., *De puinhopen van acht jaar Paars*, Karakter Uitgevers, Uithoorn, 2002.
- Gagestein, S., Natuurramp, bonuscultuur of kans: crisisframes – Waarom frames interpretatie beïnvloeden en waarom dit onvermijdelijk is, in: *Bestuurskunde*, jrg. 21, 2012, nr. 4, pp. 11-21.
- Geer, P. van der, *De kunst van het debat*, Sdu, Den Haag, 2001.
- Geer, P. van der, en B. Walenkamp, *Daar trappen wij niet in – Wegwijs in discussietrucs*, Kosmos, Utrecht, 1999.
- Gorp, B. van, *Framing asiel – Indringers en slachtoffers*, Acco, Leuven, 2006.
- Hajer, M., A frame in the fields: policymaking and the reinvention of politics, in: Hajer, M. & H. Wagenaar (eds.), *Deliberative Policy Analysis*, Cambridge University Press, Cambridge, 2003, pp. 88-113.
- Heems, T. en B. Kothuis, Waarom 'Anders omgaan met water' niet leeft bij burgers, in: *Bestuurskunde*, jrg. 21, 2012, nr. 4, pp.33-43.
- Hoogerwerf, A., *Het verval in de politiek - Evenwichtsstoornissen bij blijvende dilemma's van waarden*, UTwente, Enschede, 1993.
- Hoogerwerf, A., *Politologie*, Samsom, Alphen, 1972.

Hoogerwerf, A., *Politiek als evenwichtskunst*, Samsom, Alphen, 1995.

Hoppe, R. en A. Peterse (red.), *Bouwstenen voor argumentatieve beleidsanalyse*, Elsevier, Den Haag, 1998.

Hoppe, R., *Het beleidsprobleem geproblematiseerd: over beleid ontwerpen en probleemvorming*, Coutinho, Muiderberg, 1989.

Janssen, D. en N. Mulder, De taal van de onderbuik – De retoriek van Geert Wilders, in: *Onze Taal*, jrg. 2009, nr. 12, pp. 344-246.

Kahneman, D., *Ons feilbare denken*, Business Contact, Antwerpen, 2011.

Kee, P., *Het briefje van Bleker – Over intriges op het Binnenhof, politici, spindoctors en Pauw & Witteman*, Atlas Contact, Amsterdam, 2012.

Kersbergen, K. van, en I.M.A.M. Pröpper (red.), *Publiek debat en democratie*, Sdu, Den Haag, 1995.

Korsten, A. en G. Leers, *Inspirerend leiderschap in de risicomaatschappij*, Lemma, Utrecht, 2005.

Korsten, A.F.A., *Bestuurskunde als avontuur*, Kluwer, Deventer, 1988.

Kuitenbrouwer, J., *De woorden van Wilders – Hoe ze werken*, De Bezige Bij, Amsterdam, 2010 (a).

Kuitenbrouwer, J., Mag het debat misschien een toontje harder?, in: *NRC Handelsblad*, 3 augustus 2011.

Kuitenbrouwer, J., Niet de beste spreker wint de verkiezingen, maar hij die goed zijn woorden kiest, in: *NRC Handelsblad*, 15 mei 2010 (b).

Lakoff, G. & M. Johnson, *Leven in metaforen*, SUN, Nijmegen, 1999.

Lakoff, G. & M. Johnson, *Metaphors We Live By*, University of Chicago Press, Chicago, 2003.

Lakoff, G., *Don't Think of an Elephant: Know Your Values and Frame the Debate*, Chelsea Green Publishing, White River, 2004.

Lakoff, G., *The Political Mind*, Viking, New York, 2008.

Laws, D. & M. Rein, Reframing practice, in: Hajer, M. & H. Wagenaar (eds.), *Deliberative Policy Analysis*, Cambridge University Press, Cambridge, 2003, pp. 172-209.

Leeuwen, M. van, Het hoofdzinnenbeleid van Geert Wilders – Over de stijl van Geert Wilders en Ella Vogelaar, in: *Tekstblad* (Universiteit Leiden), 2009, nr. 2, pp. 6-11.

Lucardie, P. en G. Voerman (red.), *Populisten in de polder*, Boom, Amsterdam, 2012.

Luntz, F., *Words that work*, Hyperion Books, New York, 2007.

Middel, B., *Politiek handwerk*, Meulenhoff, Amsterdam, 2003.

Moisi, D., *De geopolitiek van emotie – Hoe culturen van angst, vernedering en hoop de wereld veranderen*, Nieuw Amsterdam, Amsterdam, 2009.

Pels, D., *De geest van Pim – Het gedachtegoed van een politieke dandy*, Anthos, Amsterdam, 2003.

Pollux, F., Scoren met metaforen, in: *De Limburger*, 26 febr. 2011.

Pröpper, I.M.A.M. en I. Bleijenbergh, *Argumenteren in politiek en bestuur*, Samsom, Alphen, 1995.

Renkema, J., Kotsbeu van uit de klauwen lopende taal? – Effecten van ruwe taal in de politiek, in: *Onze Taal*, 2010, nr. 2/3, pp. 64-65.

Reybrouck, D. van, *Pleidooi voor populisme*, Querido, Amsterdam, 2008.

Rosenboom, Th., *Denkend aan Holland*, Querido, Amsterdam, 2005.

Scheffer, P., *Land van aankomst*, De Bezige Bij, Amsterdam, 2007.

Schillemans, Th. en S. Jacobs, Beeldenstrijd – Framing van en door publieke organisaties in de media, in: *Bestuurskunde*, jrg. 21, 2012, nr. 4, pp.21-33.

Schön, D.A. & M. Rein, *Frame Reflection – Toward the Resolution of Intractable Policy Controversies*, Basis Books, 1994.

Schoors, C., Metafoorgebruik in veertig jaar immigratiedebat: van oprotpremie tot kopvoddentax, in: *Filosofie & Praktijk*, jrg. 32, 2011, nr. 2.

Sloterdijk, P., *Woede en tijd – Een politiek-psychologisch essay*, Boom, Amsterdam, 2007.

Steen, M. van der, De kracht van grijs: een analyse van de politieke framing van vergrijzing, in: *Bestuurskunde*, jrg. 21, 2012, nr. 4, pp. 43-54.

Steen, M. van der, *Een sterk verhaal: een analyse van het politieke discours over vergrijzing*, Lemma, Den Haag, 2009.

Tennekes, H.J., *Wat donoren zien in good governance – Discoursanalyse van het ontwikkelingsbeleid van Nederland en Duitsland*, UTwente, Enschede, 2005.

Toespraken die de wereld veranderden, Kosmos Uitgevers, Utrecht, 2007.

Twist, M.J.W. van, M. den Boer, B. van Mil en L. Geut, *Beelden van bestuur*, Berenschot, Utrecht, 2002.

Vos, Mei Li, *Politiek voor de leek- Een insidersverslag van een outsider*, Prometheus, Amsterdam, 2011.

Weezel, M. van, en L. Ornstein, *Frits Bolkestein – Portret van een liberale vrijbouter*, Prometheus, Amsterdam, 1999.

Westen, D., *The Political Brain – The Role of Emotion in Deciding the Fate of the Nation*, Public Affairs, New York, 2007.

Westerloo, G. van, *Niet spreken met de bestuurder*, De Bezige Bij, Amsterdam, 2003.

Westerloo, G. van, *Prinsendrama – De val van Ad Melkert*, De Bezige Bij, Amsterdam, 2002.

Westerloo, G. van, Theater Donner, in: *Pluche*, winter 2004, pp. 52-56.

Wilders, G., *Kies voor vrijheid- Een eerlijk antwoord*, 2010.

Witteveen, W., *Het theater van de politiek*, Amber, Amsterdam, 1992.

Zijderveld, A., *Populisme als politiek drijfzand*, Cossee Essay, Amsterdam, 2009.